

Betrokkenheid van Nederlandse bedrijven bij transnationale grondverwerving en pacht

Een eerste verkenning

Gerdien Meijerink

Ben Kamphuis

LEI Nota

September 2011

Projectcode 2271000155

LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

INHOUD

Voorwoord -----	7
Samenvatting-----	9
1 Achtergrond, doel en opzet van het onderzoek-----	11
2 Groeiende concurrentie om landbouwgrond op wereldschaal-----	14
2.1 Omvang van transnationale grondvererving-----	14
2.2 Achtergrond van de groeiende vraag naar landbouwgrond-----	16
2.3 Mogelijke ontwikkelingen in vraag en aanbod van landbouwgrond -----	17
2.4 Gedragsregels rond transnationale grondvererving -----	21
3 Nederlandse bedrijven met land- en bosbouwgrond in het buitenland-----	23
3.1 Inleiding -----	23
3.2 Land- en tuinbouwbedrijven in het buitenland -----	23
3.3 Nederlandse bosbouwprojecten in het buitenland -----	27
4 Nederlandse banken en investeringsfondsen betrokken bij grondvererving in het buitenland -----	29
4.1 Inleiding -----	29
4.2 Bankleningen -----	29
4.3 Investeringsfondsen -----	31
4.3.1 Beschrijving investeringsfondsen -----	31
4.3.2 Investeringsfondsen in grond door investeringsfondsen -----	33
5 Pensioenfondsen-----	36
5.1 Inleiding -----	36
5.2 Omvang beleggingen van pensioenfondsen -----	36
5.3 Directe beleggingen door pensioen fondsen in landbouw- en bosbouwgrond -----	39
6 Case studies -----	40
6.1 Ethiopië -----	40
6.1.1 Verbouw van biobrandstofgeassen -----	40
6.1.2 Land en tuinbouw-----	40
6.1.3 Effecten-----	41
6.2 Tanzania -----	42
6.2.1 Verbouw van biobrandstofgewassen -----	42
6.2.2 Effecten-----	43

6.3	Procedures om land te verwerven in Afrika: Tanzania en Ethiopië-----	44
6.3.1	Ethiopië-----	44
6.3.2	Tanzania-----	44
7	Belangrijkste uitkomsten-----	46
	Bijlage 1: Bedrijfsprofielen -----	49
	Referenties -----	57

Tabellen en figuren

Figuur 2-1: Overzicht van landbouwgrond transacties genoemd in media	15
Figuur 2-2: Overzicht van alle geverifieerde landacquisitie projecten 2000-2010	15
Figuur 2-3: Aantal landverwervingsprojecten genoemd in de media (in hectare per land en gewas)	16
Figuur 2-4: Potentieel aan landbeschikbaarheid versus potentieel om opbrengst te verhogen	19
Figuur 2-5 : Opbrengst van graan per hectare in Afrika blijft achter bij wereldgemiddelde	21
Figuur 3-1: Nederlandse grondverwerving voor land- en tuinbouw in het buitenland	24
Figuur 3-2: Geografische spreiding van Nederlandse grondverwerving voor (geplande) jatropha teelt	27
Figuur 3-3: Geografische spreiding van Nederlandse grondverwerving voor bosbouwprojecten	28
Figuur 4-1: Geografische spreiding van grondverwerving door bedrijven met leningen van Nederlandse banken	30
Figuur 4-2: Geografische focus van Rabo FARM	32
Figuur 4-3: Landen waar investeringsfondsen hebben geïnvesteerd in grond (in ha)	35
Figuur 5-1: Geografische spreiding van grondverwerving van bedrijven waarin ABP, BpfBouw en PfZW hebben belegd (in ha)	36
Tabel 2-1 : Veranderingen in totale oppervlakte cultuurgrond per regio	20
Tabel 3-1: Nederlandse grondverwerving voor land- en tuinbouw in het buitenland	24
Tabel 4-1: Omvang leningen van Nederlandse banken per land van registratie	29
Tabel 4-2: Aantal hectares van bedrijven met leningen van Nederlandse banken per land	30
Tabel 4-3: Waarde van aandelen in bedrijven met grond in Afrika en Azië naar land van registratie	33
Tabel 4-4: Aantal hectares van bedrijven waarin Nederlandse investeringsfondsen aandelen hebben per land van investering	34
Tabel 5-1: Omvang van aandelenbeleggingen door ABP, BpfBouw en PfZW	37
Tabel 5-2: Aantal hectares van bedrijven waarin ABP, BpfBouw en PfZW hebben belegd naar land van investering	38
Tabel 6-1: Landbouwgrond toegezegd aan buitenlandse bedrijven in 2008	42

VOORWOORD

Vooraf sinds de scherpe stijging van de voedselprijzen in 2007/2008 is er een sterk toegenomen belangstelling van landen en bedrijven om grond in andere landen in gebruik te nemen voor de productie van landbouwgewassen, zowel voor voedselgewassen als voor biobrandstoffen. Het gaat om zeer grote oppervlaktes cultuurgrond, met soms vergaande consequenties voor de plaatselijke bevolking.

Naast China en de olierijke maar 'voedselarme' landen in het Midden Oosten zijn ook Europese bedrijven actief op dat terrein. Het is onduidelijk in hoeverre Nederlandse bedrijven bij dit fenomeen zijn betrokken. Nederland heeft een lange geschiedenis ten aanzien van het gebruik van landbouwgrond in het buitenland, denk aan de plantages in de Nederlands koloniën, de grootscheepse emigratie na de Tweede Wereldoorlog maar ook de (neven)vestigingen van landbouwbedrijven in Oost-Europa en groente en bloemeteelt in Oost-Afrika. Het Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie heeft het LEI gevraagd een verkennend onderzoek uit te voeren naar het areaal grond dat Nederlandse bedrijven in bezit of gebruik hebben in het buitenland en de omvang van de Nederlandse investeringen in grond in de wereld.

Dit rapport is de uitkomst van het onderzoek. Gezien de inherente onnauwkeurigheid van de gerapporteerde cijfers bevat het rapport geen gedetailleerde gegevens maar geeft het een algemeen beeld van de grootte van Nederlandse investeringen in landbouwgrond in het buitenland.

Er is samengewerkt met Profundo, een zelfstandig onderzoeksbureau met veel expertise t.a.v. financiële instellingen, dat de gegevens over de investeringen van Nederlandse financiële instellingen heeft aangeleverd.

De auteurs willen de leden van de begeleidingscommissie, Co Neeteson, Hannah Koutstaal, Teddy Muffels, en Jeroen Rijniers bij deze bedanken voor hun ondersteuning.

SAMENVATTING

Belangrijkste uitkomsten

Bijna overal op de wereld tref je Nederlandse bedrijven aan die land- of bosbouwgrond in gebruik hebben of grond die in gebruik is van bedrijven waarin Nederlandse banken en pensioenfondsen geïnvesteerd hebben. Nederland heeft dan ook een lange geschiedenis ten aanzien van grond gebruik in het buitenland: plantages van de VOC in de Nederlandse koloniën, grootscheepse emigraties na de Tweede Wereldoorlog, groente en bloemenbedrijven in Oost-Afrika en (neven) vestigingen van landbouwbedrijven in Oost-Europa.

Het totale areaal landbouwgrond dat (van oorsprong) Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven in de afgelopen decennia in gebruik hebben genomen in het buitenland is ongeveer een half miljoen hectare, d.w.z. ongeveer gelijk aan een kwart van het totale landbouwareaal in Nederland. Naar Nederlandse begrippen hebben Nederlandse bedrijven dus veel geïnvesteerd in land- en bosbouw grond in het buitenland, maar op wereldschaal gaat het om relatief beperkte investeringen en oppervlaktes grond: er wordt geschat dat er in totaal 50 miljoen hectare gemoeid zijn (Grain, 2011¹).

Het overgrote deel van de Nederlandse grondverwerving in het buitenland betreft grond die in gebruik is van geëmigreerde boeren en tuinders. Een klein deel wordt vanuit Nederland beheerd. In het kader van deze studie is het zinvol te wijzen op een verschil in doel en wijze van grondtransacties tussen de verschillende continenten. In West-Europa zijn het vooral moderne familiebedrijven die een bestaand bedrijf in het buitenland overnemen en moderniseren. De schaal van deze bedrijven ligt vaak op wat gebruikelijk is in Nederland voor de grotere bedrijven. In Oost-Europa gaat het vaak om veel grotere bedrijven van minimaal enige honderden hectares, terwijl het bij de meer recente transacties in Latijns Amerika vaak gaat om duizenden hectares. In Afrika treffen we vooral relatief kleine groente- en bloemenbedrijven van enige tientallen hectares aan.

Daarnaast zijn er sinds enige jaren ook veel bedrijven actief in de bosbouw, de teelt van biobrandstofgewassen, zoals jatropha, projecten die gericht zijn op CO2 vastlegging en combinaties van houtproductie, toerisme en landgoedbeheer. In totaal gaat het ook om een oppervlakte van ongeveer een half miljoen hectare.

Naast bedrijven die de grond in het buitenland meestal ook zelf beheren, hebben ook Nederlandse banken en pensioenfondsen grote bedragen geïnvesteerd in grote internationaal opererende bedrijven in de papier, hout, bioenergie en voedselindustrie die miljoenen hectares olieplantages, bossen en landbouwgrond in Afrika en Azië in gebruik hebben. De drie grootste Nederlandse banken - ABN AMRO, ING Bank en Rabo Bank - en de drie grootste pensioenfondsen - ABP, Bedrijfstak pensioenfonds Bouw (BpfBouw) en Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PfZW) – hadden eind 2009 ruim 2,2 miljard Euro geleend aan of geïnvesteerd in bedrijven die samen zo'n 14,3 miljoen hectare grond in gebruik hadden in Afrika of Azië. Daarbij gaat het vooral om zeer grote internationaal opererende papierproducenten met eigen productiebossen, palmoliebedrijven met eigen plantages en bedrijven in de voedingsindustrie met eigen productiebedrijven.

¹ Grain, 18 april 2011. Zie <http://www.grain.org/nfg/?id=767>

Aanleiding tot het onderzoek

Er is een sterk groeiende belangstelling van landen en bedrijven om grond in andere landen in gebruik te krijgen voor grootschalige productie van landbouwgewassen, vooral sinds de scherpe stijging van de voedselprijzen in 2007/2008. In een aantal gevallen is er sprake van verandering van grondgebruiksrechten zonder dat (voldoende) rekening is gehouden met de belangen van de lokale bevolking. In dat geval kan worden gesproken van 'landgrabbing'.

Het Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) heeft het LEI gevraagd om een verkennend onderzoek uit te voeren naar het areaal grond dat Nederlandse bedrijven in bezit of gebruik hebben in het buitenland en de omvang van Nederlandse investeringen in grond in het buitenland.

Opzet van het onderzoek

Voor deze verkenning is het internet geraadpleegd voor beschikbare gegevens van Nederlandse bedrijven en een literatuurscan uitgevoerd. Daarnaast zijn de agrarische vertegenwoordigers van EL&I in het buitenland gevraagd om aanvullende informatie te verschaffen. Verder is Profundo, een onafhankelijk onderzoeksbureau, gevraagd een bijdrage te leveren ten aanzien van relevante activiteiten van banken en pensioenfondsen. Dat deel van het onderzoek beperkt zich tot de activiteiten van de drie grootste Nederlandse banken en pensioenfondsen in Azië en Afrika.

Het blijkt in veel gevallen moeilijk om actuele en accurate data te verkrijgen over het aantal hectares dat met deze activiteiten is gemoeid (zie ook recente rapporten van de FAO, IFPRI en de Wereldbank). In dit rapport zijn de resultaten in globale termen en hoeveelheden aangegeven, waarbij is uitgegaan van de oppervlaktes waarvan met grote zekerheid gesteld kan worden dat deze gegevens juist zijn.

1 ACHTERGROND, DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

Achtergrond

Sinds enkele jaren is er een sterk groeiende belangstelling van landen en bedrijven om grond in andere landen in gebruik te krijgen voor grootschalige productie van landbouwgewassen. De belangrijkste drijfveer achter deze ontwikkeling is de behoefte van landen met een tekort aan landbouwgrond om de voedselvoorziening voor hun bevolking veilig te stellen. Vooral toen de graanprijzen in 2008 omhoogschoten, werd het belang hiervan duidelijk. Daarnaast is er ook een groeiende vraag naar grondstoffen voor bio-energie om de energievoorziening minder afhankelijk te maken van olie producerende landen. Voor beide doelen zijn grote oppervlaktes grond nodig en dat vraagt om grote investeringen. Vandaar dat ook grote private investeerders zich op de grondmarkt begeven, mede omdat investeringen in grond als een relatief veilige belegging worden beschouwd in een verder nogal instabiele financiële markt.

Naast China en olierijke maar 'voedselarme' landen in het Midden Oosten zijn ook Europese bedrijven actief op dit terrein, vooral waar het gaat om het opzetten van oliepalm-, suikerriet- en jatropa-plantages. Daarbij zijn duizenden hectares grond gemoeid, met name in Afrika. Naast legale grondtransacties gaat het ook om de verkoop of verhuur van grondgebruiksrechten zonder dat er (voldoende) rekening wordt gehouden met de belangen van de lokale bevolking. In dat geval wordt gesproken van 'landgrabbing'.

Onderzoeksvraag

Het is onduidelijk in hoeverre Nederlandse bedrijven bij dit fenomeen zijn betrokken. Vandaar dat het Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) het LEI heeft gevraagd om een verkennend onderzoek uit te voeren naar het areaal landbouwgrond dat Nederlandse bedrijven in bezit of gebruik hebben in het buitenland en de omvang van Nederlandse investeringen in grond in het buitenland.

In overleg met de begeleidingscommissie van het ministerie heeft de nadruk in het onderzoek gelegen op Afrika en Azië en is extra aandacht besteed aan de situatie in Tanzania en Ethiopië.

Onderzoeksaanpak

Om een eerte verkenning te kunnen uitvoeren is op drie manieren informatie verzameld:

1. Er is een uitgebreide internetscan naar beschikbare gegevens van Nederlandse bedrijven en een literatuurscan uitgevoerd.
2. Er is informatie gevraagd van de agrarische vertegenwoordigers van EL&I in het buitenland.
3. Profundo, een onafhankelijk onderzoeksbureau, is gevraagd een bijdrage te leveren ten aanzien van relevante activiteiten van de drie grootste Nederlandse banken en pensioenfondsen in Azië en Afrika.

De internet- en literatuurscan voor deze studie was breed opgezet. In eerste instantie zijn alle beschikbare data verzameld over investeringen in landbouwgrond (eigendom, lease of pacht) in het buitenland door Nederlandse investeerders of een partnerschap waarin tenminste één Nederlandse investeerder zit. Er is ook gekeken naar investeringen waarbij gebruik wordt gemaakt van outgrowers: boeren die op hun land voor een investeerder een bepaald gewas telen. Deze zijn echter niet meegenomen omdat het in dit soort gevallen vaak onduidelijk is hoeveel areaal ermee gemoeid is. Naast uitvoerige rapporten van de Wereldbank en de OECD zijn ook artikelen meegenomen uit kranten en tijdschriften en berichten van specifiek op grondverwerving gerichte websites zoals www.farmlandgrab.org van Grain¹.

In de discussie over transnationale grondverwerving gaat het vaak alleen om de aanleg van grote agro-plantages van oliepalm, suikerriet, hardhout en jatropha. In deze notitie wordt ook aandacht besteed aan andere landbouwsectoren en bedrijven die bloemen, groenten of fruit produceren voor de Nederlandse markt. Daarentegen zijn concessies van Nederlandse houtverwerkende bedrijven niet meegenomen in deze verkennende studie.

Voor zover mogelijk, is gekeken of bij de investeringen bepaalde gedragscodes of standaarden zijn gebruikt zoals de Principles for Responsible Agricultural Investment (RAI) van de Wereldbank. Daarnaast zijn ook andere erkende standaarden meegenomen, zoals die van FSC, Fair Trade etc. Verklaringen van investeerders zelf over "corporate social responsibility" zijn niet meegenomen omdat deze niet verifieerbaar zijn. Omdat gedragscodes nauwelijks worden gerapporteerd, zijn de resultaten niet meegenomen in deze studie. Dit onderwerp vereist een diepere en gedetailleerdere studie.

Het bleek moeilijk om actuele en accurate data te verkrijgen over het aantal hectares dat in gebruik is door Nederlandse bedrijven of waarin Nederlandse bedrijven hebben geïnvesteerd. Veel van de informatie over landinvesteringen gaat over plannen; hoeveel er in werkelijkheid is verkregen is vaak niet duidelijk. Ook is er weinig informatie beschikbaar over de vorm van grondeigendom of grondgebruiksrechten. Er is daarom een database aangelegd met bronvermelding die minimale en maximale hectares bevat. De minimale hectares vormen een ondergrens waarvan met grote zekerheid gesteld kan worden dat deze gegevens juist zijn. In de rapportage zijn de resultaten in globale termen en hoeveelheden aangegeven. Verder dient opgemerkt te worden dat de informatieverzameling voor dit rapport is afgesloten in januari 2011. Daarna is nog veel over dit onderwerp gepubliceerd. Daaruit blijkt dat de mondiale omvang van transnationale grondverwerving aanmerkelijk groter is dan uit eerdere informatie naar voren kwam, maar er zijn geen aanwijzingen dat de betrokkenheid van Nederlandse bedrijven veel groter is dan in dit rapport is beschreven.

Leeswijzer

Om de betrokkenheid van Nederlandse bedrijven bij agrarisch grondgebruik in het buitenland beter te kunnen plaatsen in een groter verband, wordt in hoofdstuk 2 ingegaan op de omvang van transnationale grondverwerving op wereldschaal en de achtergronden daarvan. Daarna wordt, op basis van een studie van de Wereldbank, kort aangegeven welke ontwikkelingen in de toekomst mogen worden verwacht en welke landen daarbij als vragende respectievelijk aanbiedende partij kunnen optreden. Tot slot wordt in dit hoofdstuk ingegaan op gedragsregels rond transnationale grondverwerving.

Hoofdstuk 3 geeft een overzicht van Nederlandse bedrijven met land- en tuinbouwgrond in het buitenland. Daarbij gaat het ook om grond in gebruik van (voormalige) Nederlanders die in de afgelopen

twee decennia naar het buitenland zijn geëmigreerd. Deze informatie is in belangrijke mate gebaseerd op informatie van de Nederlandse landbouwraden en –attachés en eerdere LEI studies over emigratie. Verder wordt in dit hoofdstuk ingegaan op Nederlandse bosbouwprojecten in het buitenland. Hoofdstuk 4 en 5 geven een beschrijving van de betrokkenheid van de drie grootste Nederlandse banken respectievelijk drie grootste pensioenfondsen bij agrarische grondverwerving in het buitenland. De informatie in deze hoofdstukken is afkomstig van Profundo. In hoofdstuk 6 wordt een korte analyse gegeven van de situatie in Ethiopië en Tanzania ten aanzien van grondverwerving door buitenlandse bedrijven. Daarbij wordt ook ingegaan op de procedures voor grondverwerving in deze landen.

Het rapport wordt afgesloten met een hoofdstuk met de belangrijkste uitkomsten. In bijlage 1 is een uitgebreide lijst opgenomen van de - voornamelijk grote buitenlandse - bedrijven waarin Nederlandse bedrijven en pensioenfondsen hebben geïnvesteerd met een korte beschrijving van hun activiteiten.

2 GROEIENDE CONCURRENTIE OM LANDBOUWGROND OP WERELDSCHAAL

2.1 Omvang van transnationale grondverwerving

Hoewel er de afgelopen tijd veel artikelen en rapporten zijn verschenen over transnationale grondverwerving, is de omvang ervan onduidelijk. Recent verschenen rapporten komen met veel hogere schattingen dan de studies die een paar jaar geleden zijn gedaan.

De totale oppervlakte wordt eind 2009 door de Wereldbank (2010) geraamd op ruwweg 45 miljoen hectare, ofwel ruim 20 keer de oppervlakte cultuurgrond in Nederland. Hoewel er veel vraagtekens worden gezet bij de omvang en aard van deze transacties, geven deze cijfers wel aan dat er ingrijpende processen in gang zijn gezet. Het onderzoek van de Wereldbank is gebaseerd op gegevens van de Grain database tussen 1 oktober 2008 en 31 augustus 2009. Het gaat om 464 projecten van transnationale grondtransacties. Daarvan gaven er 203 informatie over de daarbij betrokken oppervlakte grond, in totaal 46,6 miljoen hectare (Grain, 2011²).

Ongeveer de helft van de projecten en tweederde van de oppervlakte grond lag in Sub-Sahara Afrika en een derde in Latijns Amerika. De gemiddelde omvang van de transacties was 40.000 ha, een kwart omvatte meer dan 200.000 ha. De grond werd voor 37% gebruikt voor voedselgewassen, 21% voor handelsgewassen en 21% voor biobrandstoffen. Zie figuur 2-2 voor de verschillen per continent.

Uit meer recente studies, blijkt dat de raming van de Wereldbank zeer voorzichtig was. Volgens The International Land Coalition gaat het om bijna 80 miljoen hectare (Zie The Economist, 2011²).

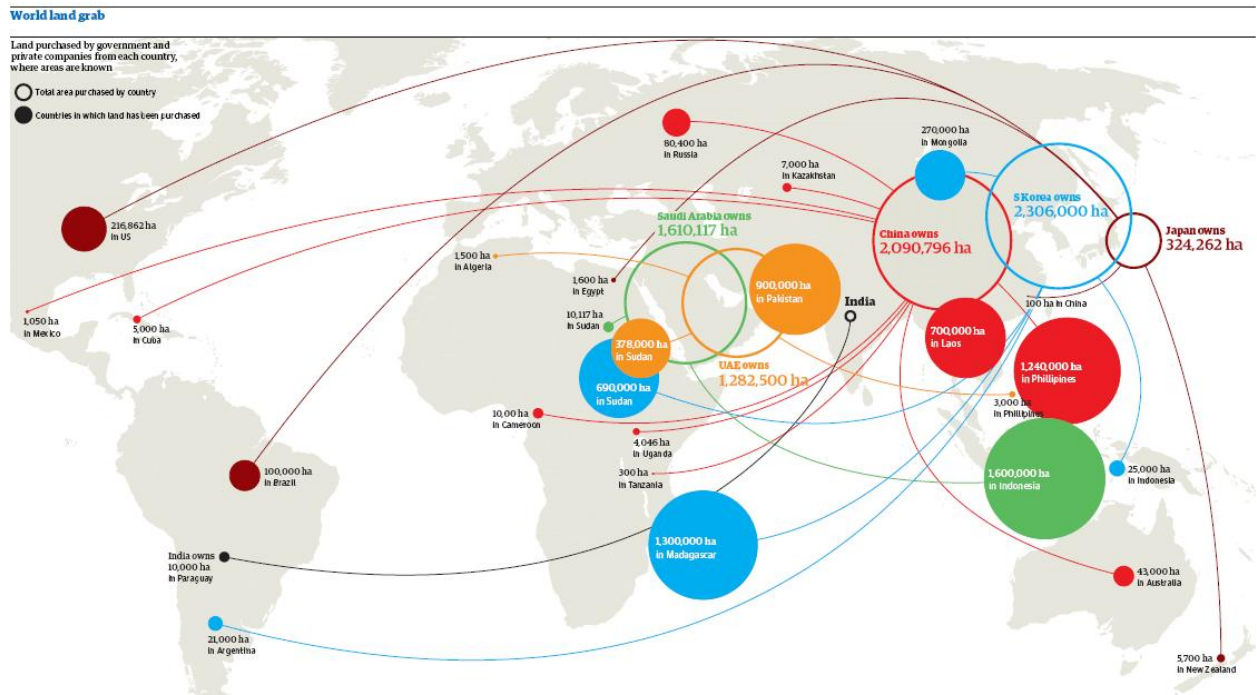
De WereldBank komt in januari 2011 met een nieuw rapport en schat dat de omvang van grootschalige land deals 56 miljoen hectare omvat. De Wereldbank concludeert dat van deze 56 miljoen, voor 80% het land niet in gebruik was genomen, wat duidt op grootschalige "land banking" (WorldBank, 2011).

Een recent rapport van OXFAM (september 2011) schat dat in ontwikkelingslanden zo'n 227 miljoen hectare land, een gebied zo groot als West-Europa, sinds 2001 is verkocht of verpacht aan internationale investeerders.

Figuur 2-1 geeft een overzicht van de in de media genoemde transacties eind 2008³ en Figuur 2-2 een overzicht van alle geverifieerde landacquisitie projecten 2000-2010.

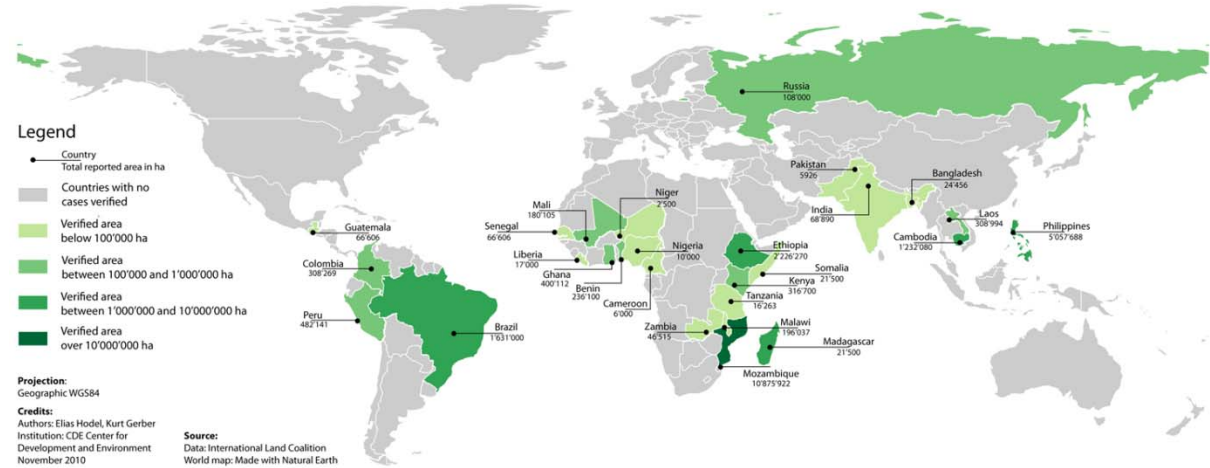
² Grain, 18 april 2011. Zie <http://www.grain.org/nfg/?id=767>

Figuur 2-1: Overzicht van landbouwgrond transacties genoemd in media

Bron: The Guardian, 22 november 2008

Figuur 2-2: Overzicht van alle geverifieerde landacquisitie projecten 2000-2010

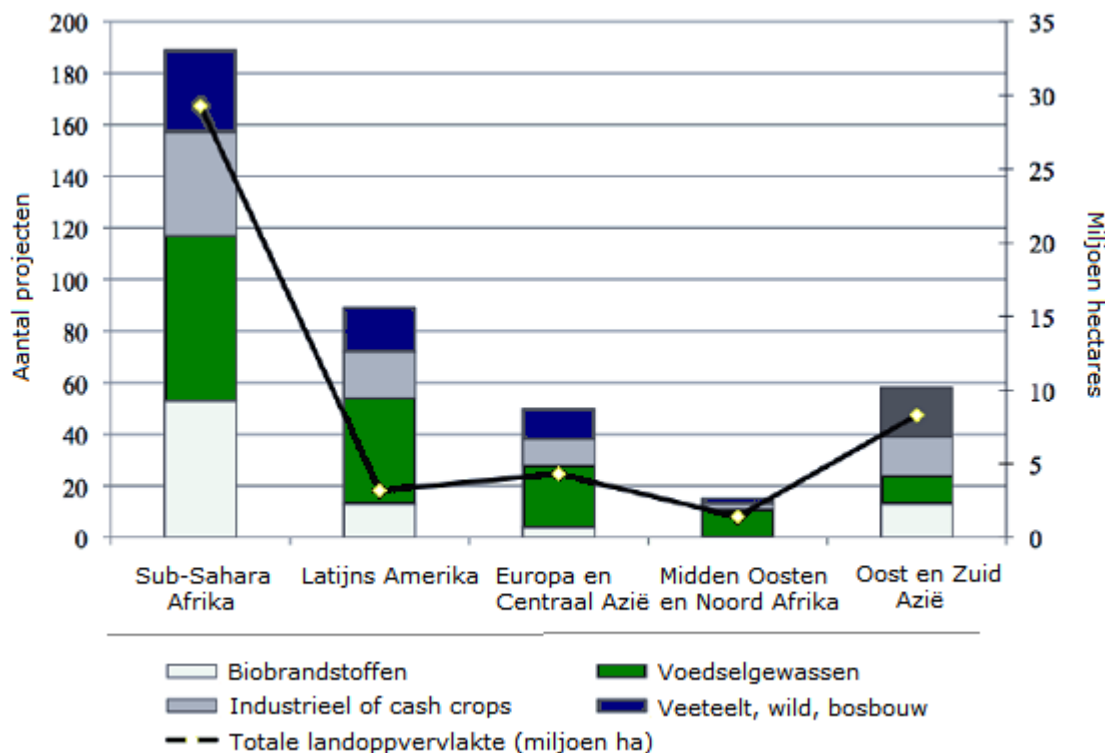
Bron: ILC, 2011. Beschikbaar op <http://www.commercialpressuresonland.org/>

Het OXFAM rapport merkt op dat in de meeste gevallen van landacquisitie, de wettelijke rechten van degenen die getroffen zijn door de landvererving niet zijn gerespecteerd. Zelfs waar het ging om internationale financierders of sourcing companies die verantwoordelijk ondernemen als principe hanteren, lijken deze niet te zijn toegepast in investerings- en sourcing beslissingen.

Veel afspraken worden achter gesloten deuren afgehandeld en zullen pas in de komende jaren hun beslag krijgen, vooral waar het om immens grote oppervlaktes landbouwgrond gaat (von Braun & Meinzen-Dick, 2009). Zuid-Korea was in onderhandeling met Madagascar over ongeveer de helft van de totale oppervlakte cultuurgrond in het land, maar die onderhandelingen zijn stopgezet na protesten van

de lokale bevolking. Soedan heeft 1,5 miljoen hectare verpacht aan de Golfstaten, Egypte en Zuid-Korea. Egypte is in onderhandeling met Oeganda over 840.000 ha, China met meerdere Afrikaanse landen en Zuid-Afrika zou in onderhandeling zijn met de Democratische Republiek Kongo over 10 miljoen hectare.

Figuur 2-1: Aantal grondverwervingsprojecten genoemd in de media (in hectare per land en gewas)

NB: het aantal projecten is gebaseerd op de 405 projecten voor welke de bestemmingsregio bekend waren. De totalen zijn berekend op basis van de 202 projecten waarvan de grootte bekend was.

Bron: Mediarapportages gepubliceerd op de GRAIN website tussen 1 oktober 2008 en 31 augustus 2009 (Wereld Bank, 2010)

2.2 Achtergrond van de groeiende vraag naar landbouwgrond

De belangrijkste drijfveer achter de vraag naar grond in het buitenland zijn commerciële motieven. Dat is vroeger zo geweest en dat is nu ook zo. Bedrijven zien mogelijkheden voor winst in het buitenland, omdat daar de grond nog relatief goedkoop is, omdat er voldoende goedkope arbeidskrachten zijn en/of omdat de agronomische en klimatologische omstandigheden er gunstig zijn voor bepaalde gewassen.

Een combinatie van deze factoren heeft vroeger geleid tot het opzetten van grote thee-, katoen-, bananen- of rubberplantages en leidt nu tot grote transnationale grondtransacties. De recente vraagontwikkeling is vooral teweeg gebracht door de plotselinge verhoging van de voedselprijzen in de jaren 2007/2008. Die maakte duidelijk dat de voedselvoorziening niet zo vanzelfsprekend is als voorheen werd gedacht. De FAO had al aandacht gevraagd voor het voedselvraagstuk - dat er kort gezegd op neerkomt, hoe een wereldbevolking van rond de negen miljard in 2050 van voldoende voedsel kan

worden voorzien - maar de 'voedselcrisis' van 2008 maakte dat pas goed duidelijk en liet ook zien dat er geld te verdienen is op de internationale 'voedselmarkt'. Al dan niet gesteund door de overheid, begonnen internationaal opererende bedrijven grond te verwerven in landen met voldoende landbouwgrond of grond die daarvoor geschikt zou kunnen worden gemaakt.

Naast de gunstige vooruitzichten op de voedselmarkt was ook de groeiende vraag naar biobrandstoffen aanleiding voor bedrijven om uit te zien naar grond dat voor die doel geschikt (te maken) is. Daar bij gaat het om ethanol uit suikerriet, mais en soortgelijke gewassen en biodiesel uit de vruchten van oliepalm, jatropha en dergelijke.

Verder spelen de Kyoto-akkoorden een rol van betekenis. Deze maken het namelijk voor de deelnemende landen mogelijk om te handelen in CO₂-emissierechten. Landen kunnen hun CO₂-emissie tekorten compenseren door in andere landen te investeren in maatregelen die leiden tot herbebossing of die ontbossing tegengaan.

Niet alleen bedrijven maar ook regeringen van verschillende landen spelen een actieve rol op de internationale grondmarkt (door middel van zogenoemde "sovereign wealth funds"). Landen met weinig landbouwgrond zoeken naar mogelijkheden om de voedselvoorziening voor hun bevolking veilig te stellen. Landen met weinig eigen energiebronnen zoeken naar mogelijkheden om hun energievoorziening minder afhankelijk te maken van olieproducerende landen door te investeren in bio-energie, mede omdat dat leidt tot lagere milieu lasten en CO₂ emissies. Voor beide doelen zijn grote oppervlaktes grond nodig en dat vraagt om grote investeringen. Vandaar dat ook grote private investeerders zich op de grondmarkt begeven, mede omdat investeringen in grond als een relatief veilige belegging worden beschouwd in een verder nogal instabiele financiële markt.

De transnationale grondmarkt wordt verder aangezwengeld door gunstige voorwaarden van landen die een relatief overschot aan (landbouw) grond hebben. Daarbij gaat het zowel om gunstige handelsvoorwaarden als om gunstige voorwaarden bij grondaankoop of pacht.

2.3 Mogelijke ontwikkelingen in vraag en aanbod van landbouwgrond

Om meer inzicht te krijgen in de te verwachte ontwikkelingen in transnationale grondverwerving heeft de Wereldbank een analyse gemaakt van de mogelijke vraag en aanbod van landbouwgrond per land. Een van de uitgangspunten van deze analyse is dat er nog veel landbouwgrond beschikbaar is op de wereld. Afhankelijk van de aannames gaat het om 250 tot 445 miljoen hectare³, d.w.z. grofweg 15-30% van het huidige areaal landbouwgrond in de wereld⁴. Het merendeel daarvan ligt in Afrika en Zuid-Amerika. Naast de beschikbaarheid van landbouwgrond is ook het opbrengstniveau van vijf belangrijke gewassen

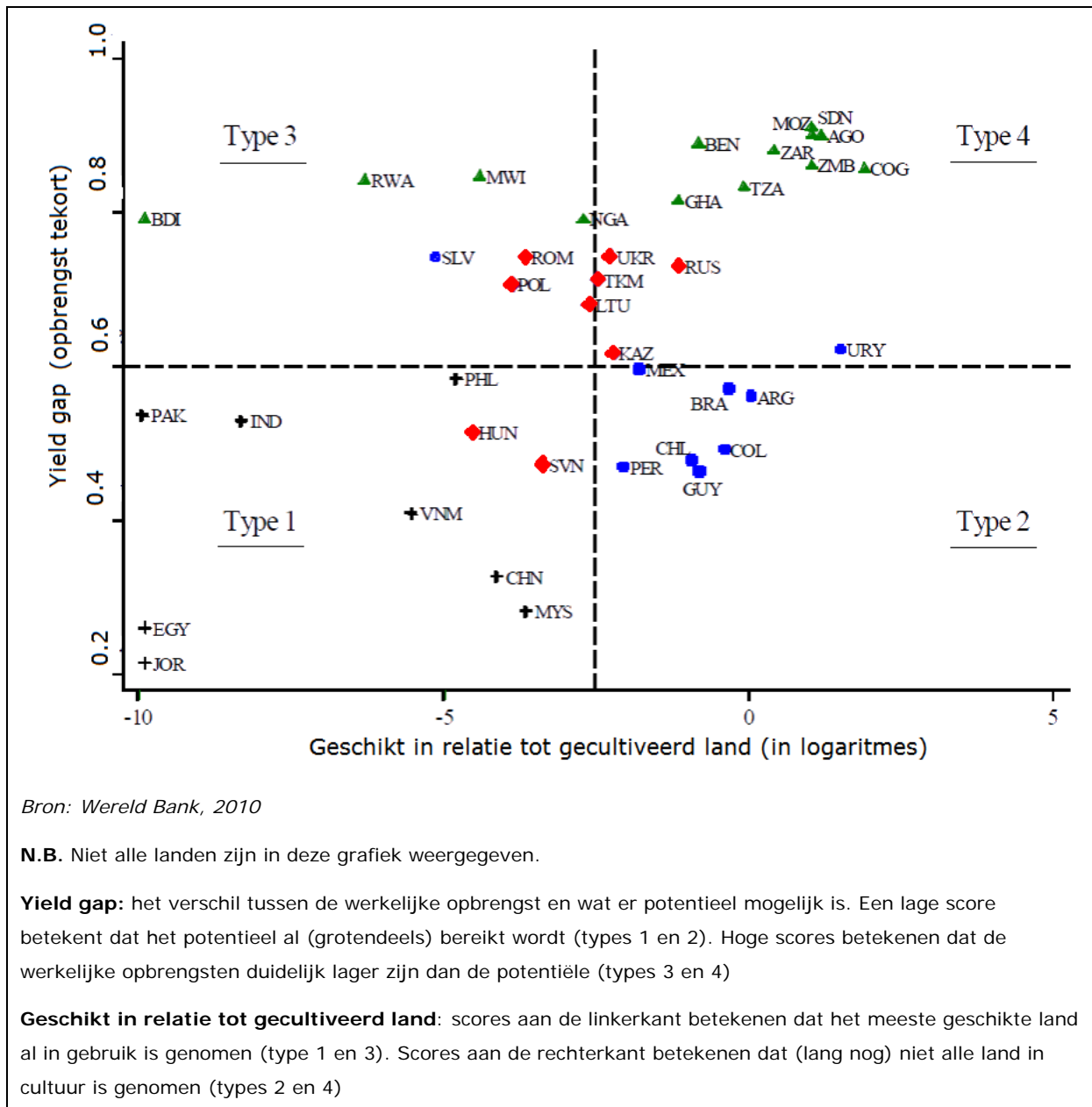
³ Daarbij gaat het om land dat nu nog niet voor landbouw wordt gebruikt, geen bos is en niet beschermd is en met een bevolkingsdichtheid van minder dan 25 personen per km².

⁴ Deze analyse is sterk bekritiseerd door OXFAM (2011) en CFS (2011). Veel "beschikbare landbouwgrond" wordt extensief gebruikt door kleine boeren, veehouders, jagers en verzamelaars. De CFS stelt dat er zelden waardevol land is dat niet al op de een of andere manier in gebruik is genomen, of dat een belangrijke milieudienst levert.

(suikerriet, tarwe, maïs, olie palm en soja) in de analyse meegenomen. De analyse heeft geresulteerd in een typering van landen naar beschikbaarheid van land en potenties voor productieverhoging per hectare (zie figuur 2-3). Hieronder staat een korte beschrijving van de vier onderscheiden typen.

<p><i>Type 1 Weinig land voor uitbreiding en weinig ruimte voor productieverhoging per hectare</i></p> <p>Deze groep bestaat uit landen in Azië, West-Europa en het Midden-Oosten met een hoge bevolkingsdichtheid en relatief weinig geschikte landgrond. De landbouw sector bestaat voornamelijk uit hoog productieve kleinschalige bedrijven. Onder invloed van de groei van de werkgelegenheid buiten de landbouw neemt het aantal bedrijven af en de grootte van de bedrijven toe, daarbij geholpen door een efficiënt werkende grondmarkt.</p> <p>In toenemende mate dragen investeerders bij aan modernisering van de bedrijven en wordt via contractteelt tegemoet gekomen aan de vraag naar hoogwaardige producten.</p>	<p><i>Type 2 Veel land voor uitbreiding en weinig ruimte voor productieverhoging per hectare</i></p> <p>Deze groep bestaat voornamelijk uit landen in Latijns Amerika, die flink wat grond hebben, met een hoge graad van technologie, die vaak het resultaat is van investeringen in het verleden in technologie, onderwijs en training en infrastructuur. In de afgelopen jaren zijn (buitenlandse) investeerders er in geslaagd om veel grond in deze landen voor landbouwontginning te verwerven.</p> <p>In veel van deze landen is het gewenst dat er een goed functionerende openbaar bestuur komt dat er zorg voor draagt dat gebieden met een hoge maatschappelijke en/of natuurwaarden beschermd worden en dat er goed functionerend markten tot ontwikkeling komen, waaronder de grondmarkt.</p>
<p><i>Type 3 Weinig land voor uitbreiding en veel ruimte voor productieverhoging per hectare</i></p> <p>Deze groep bestaat uit een groot aantal dicht bevolkte ontwikkelingslanden met weinig mogelijkheden voor uitbreiding van het areaal landbouwgrond en een lage productie per hectare. Er zijn meestal beperkte mogelijkheden voor de ontwikkeling van niet-agrarische werkgelegenheid. Daarom is verhoging van de productie per hectare de aangewezen methode voor armoede bestrijding. Dat vraagt om overheidsinvesteringen in technologie, infrastructuur en markt ontwikkeling. Private investeringen via contractteelt kunnen bijdragen aan product diversificatie en toegang tot binnenlandse en buitenlandse markten met een hogere toegevoegde waarde. In deze landen is het van belang dat de eigendomsrechten goed worden beschermd om te voorkomen dat de kleine boeren door grootschalige grondverwerving uit de markt worden gedrukt.</p> <p>Voor een aantal landen in deze groep, met name in Oost-Europa, is de situatie anders omdat daar de werkgelegenheid buiten de landbouw wel snel toeneemt en de grondmarkt goed functioneert. Daar zijn wel goede mogelijkheden voor grondverwerving voor grootschalige landbouw.</p>	<p><i>Type 4 Veel land voor uitbreiding en veel ruimte voor productieverhoging per hectare</i></p> <p>Deze groep bestaat uit landen die beschikken over zeer veel grond die voor landbouw in gebruik kan worden genomen, maar die ook veel kleine bedrijven hebben met een lage productiviteit. Als gebrek aan arbeid een belangrijke reden is voor uitbreiding, kan schaalvergroting door mechanisatie een goede strategie zijn. Een dergelijke situatie schept goede mogelijkheden voor investeringen van buiten. Het is dan wel noodzakelijk dat de overheid zorgt voor een goede institutionele omgeving en de noodzakelijke infrastructuur om de lokale bevolking mee te laten profiteren van deze ontwikkelingen.</p>

Figuur 2-2: Potentieel aan landbeschikbaarheid versus potentieel om opbrengst te verhogen

Volgens deze analyse behoren de Golfstaten, Noord-Afrika, China, Zuid-Korea en Japan tot de belangrijkste (potentiële) kopers op de markt en terwijl de meeste mogelijkheden voor grondverwerving te vinden zijn in Centraal-Afrika en Zuid-Amerika. In beide regio's is er nog relatief veel grond beschikbaar, terwijl in Centraal-Afrika er ook nog veel mogelijkheden zijn om de productiviteit te verhogen. Verder bieden de Centraal- en Oost-Europese landen goede mogelijkheden voor grondverwerving, omdat er relatief veel grond beschikbaar is en de opbrengsten per hectare relatief laag zijn.

Een kanttekening bij deze analyse is echter wel op zijn plaats. Theoretisch mogen deze mogelijkheden voor uitbreiding van het areaal landbouwgrond dan wel aanwezig zijn, maar in de praktijk kan het tegenvallen, zowel om biofysische of klimatologische als sociale, economische, culturele en institutionele redenen. Verder is in veel landen sprake van landdegradatie en gaat er landbouwgrond verloren door

urbanisatie. Jaarlijks gaat er ongeveer 1.5 miljoen hectare verloren aan urbanisatie en infrastructuur. Als gevolg daarvan is de toename van het areaal landbouwgrond in de afgelopen twee decennia zeer beperkt geweest, slechts 2 %, en is het de vraag of dit in de komende decennia veel anders zal zijn, tenzij er een duidelijk trendbreuk komt.

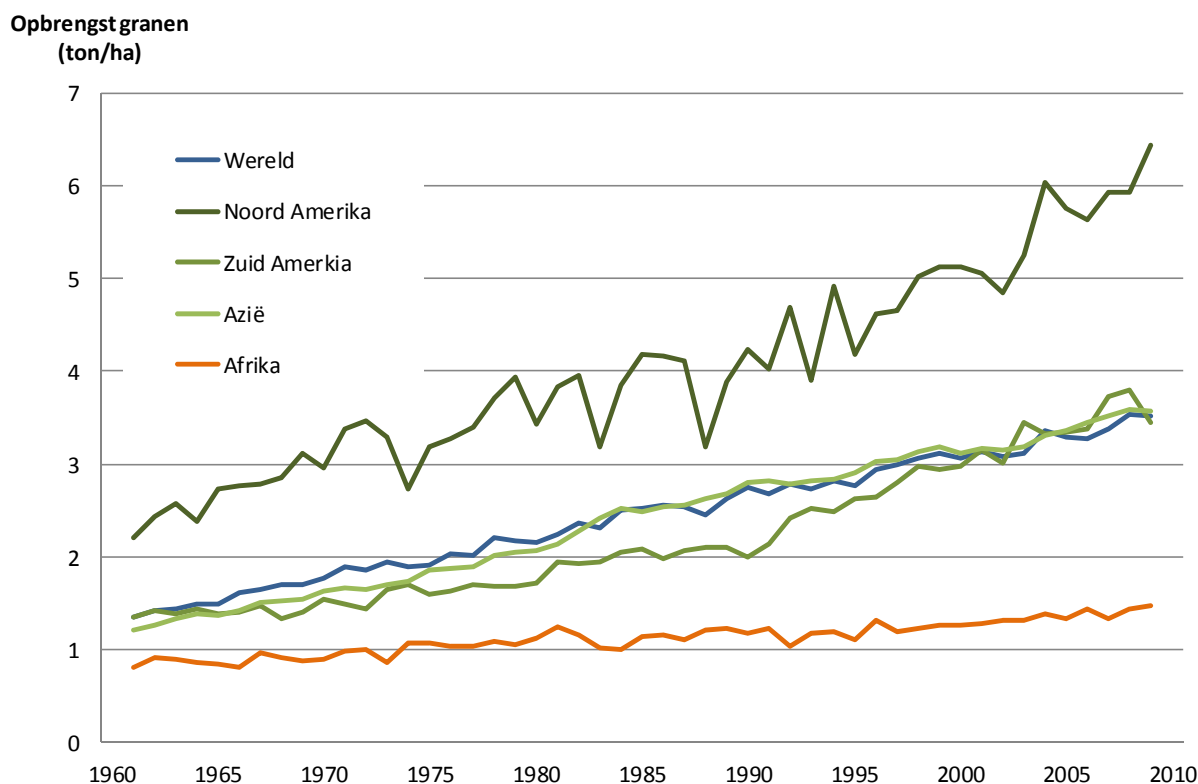
Tabel 2-1 : Veranderingen in totale oppervlakte cultuurgrond per regio

Regio	Totale oppervlakte in miljoen ha			Verandering in periode:	
	1961/63	1989/91	2007	1961-1990	1990-2007
Zuid-Amerika	104	148	164	+42%	11%
Midden-Oosten en Noord-Afrika	86	97	97	+13%	0%
Oost-Azië	176	223	256	+27%	15%
Zuid-Azië	191	204	205	+07%	0%
Zuidoost-Azië	71	92	103	+30%	12%
Sub-Sahara Afrika	148	179	221	+21%	23%
Ontwikkelingslanden	704	850	940	+21%	11%
Geïndustrialiseerde landen	385	395	360	+3%	-9%
Transitielanden	286	275	254	-4%	-8%
Wereld	1376	1521	1554	+11%	+2%

Bron: Wereldbank 2010 (FAO, 2009)

Tabel 2-1 geeft aan dat in Sub-Sahara Afrika de oppervlakte landbouwgrond het meest is gegroeid, gevolgd door Oost-Azië en Zuid-Amerika, maar uit figuur 2-4 volgt dat de opbrengst (van graan) per hectare in Afrika ver achter blijft bij het wereldgemiddelde, terwijl Azië en Zuid-Amerika het wereldgemiddelde wel goed bijhouden. Dit verklaart mede waarom veel Afrikaanse overheden bereid zijn buitenlandse investeringen in landbouw(grond) te accepteren: zij hopen dat hiermee productiviteit omhoog zal gaan.

Figuur 2-3 : Opbrengst van graan per hectare in Afrika blijft achter bij wereldgemiddelde

Bron: FAOSTAT 2010⁴

2.4 Gedragsregels rond transnationale grondverwerving

Met de hiervoor beschreven ontwikkelingen in transnationale grondverwerving zijn niet alleen grote internationale belangen gemoeid, maar ook de belangen van vele miljoenen kleine boeren en huishoudens die nu gebruik maken van de grond die voor grootschalige landbouwdoeleinden worden verkocht of verhuurd. Uit documentatie van verschillende bronnen blijkt dat bij deze transacties de rechten van de lokale bevolking vaak onvoldoende worden gewaarborgd. Vandaar dat de Wereldbank samen met FAO, IFAD, UNCTAD en enkele andere organisaties een "Code of Conduct" (de Principles for Responsible Agricultural Investment) heeft geformuleerd met zeven uitgangspunten voor verantwoord investeren in de landbouw. Zie tekst hiervan in box 1 op de volgende pagina.

De OECD heeft een studie uitgevoerd naar investeringen in landbouwgrond van grote beleggingsfondsen (HighQuest Partners, United States, 2010). De studie concludeert dat private investeerders moeite doen om de impact te monitoren en te kwantificeren van de investeringen op de lokale bevolking en economie. Zij vinden hun reputatie belangrijk, en zien voor zichzelf een leidersrol in de gemeenschappen waar ze investeren, waarbij ze transparant willen opereren en "best practices" willen gebruiken. In veel gevallen werken ze samen met lokale NGOs en multilaterale organisaties zoals de Wereldbank, de IFC en de FAO om hun activiteiten te laten monitoren. De geïnterviewde investeerders gaven daarnaast aan dat ze bereid zijn zich niet alleen aan de wet te houden, maar verder te gaan, en om langdurige relaties op te bouwen met de lokale gemeenschappen.

De OECD studie constateert ook dat de investeerders verschillende certificatie mechanismes gebruiken, waaronder:

- GAP
- IFC (Environmental & Social Standards)
- FAO practices
- Utz Kapeh Certification
- 'Best practices'
- ISO Certification for internal guidelines and procedures
- EUREGAP certification
- Social Cotton Institute (Brazil)
- UNPI standards

Box 1. Principles for Responsible Agricultural Investment

1. Respecting land and resource rights.

Existing rights to land and associated natural resources are recognized and respected.

2. Ensuring food security.

Investments do not jeopardize food security but strengthen it.

3. Ensuring transparency, good governance, and a proper enabling environment.

Processes for acquiring land and other resources and then making associated investments are transparent and monitored, ensuring the accountability of all stakeholders within a proper legal, regulatory, and business environment.

4. Consultation and participation.

All those materially affected are consulted, and the agreements from consultations are recorded and enforced.

5. Responsible agro-investing.

Investors ensure that projects respect the rule of law, reflect industry best practice, are economically viable, and result in durable shared value.

6. Social sustainability.

Investments generate desirable social and distributional impacts and do not increase vulnerability

7. Environmental sustainability.

Environmental impacts of a project are quantified and measures are taken to encourage sustainable resource use while minimizing and mitigating the risk and magnitude of negative impacts.

Bron: Wereldbank 2010

3 NEDERLANDSE BEDRIJVEN MET LAND- EN BOSBOUWGROND IN HET BUITENLAND

3.1 Inleiding

Nederland heeft een lange geschiedenis ten aanzien van het gebruik van landbouwgrond in het buitenland. Een voorbeeld daarvan zijn de plantages van de VOC in de Nederlandse koloniën. Na de Tweede Wereldoorlog werd emigratie beschouwd als een van de oplossingen voor de sociaaleconomische problemen van Nederland en kwam er een grote stroom emigranten op gang. Duizenden boeren vestigden zich in andere landen, waaronder Canada en Brazilië. Na verloop van tijd is dit minder geworden maar ook nu speelt emigratie nog een rol van betekenis bij grondverwerving door Nederlandse bedrijven in het buitenland, zowel binnen Europa als in andere continenten. De totale oppervlakte landbouwgrond die hierbij is betrokken is aanzienlijk. Vandaar dat hierop binnen het kader van deze notitie nader wordt ingegaan.

Gezien de verschillen in aard en doel van de grondtransacties en de invloed op de lokale bevolking, economie en milieu wordt een indeling gemaakt naar verschillende land- en tuinbouwbedrijven in het buitenland, bedrijven die zich richten op de productie van biobrandstoffen en bosbouwbedrijven. Hierbij moet nadrukkelijk worden gezegd dat de cijfers die in dit rapport worden weergegeven een ruwe schatting zijn, omdat meer gedetailleerde gegevens niet te achterhalen waren binnen het bestek van dit onderzoek. Financiële instellingen die belangen hebben in landbouwgrond in het buitenland komen in hoofdstuk 4 en 5 aan de orde.

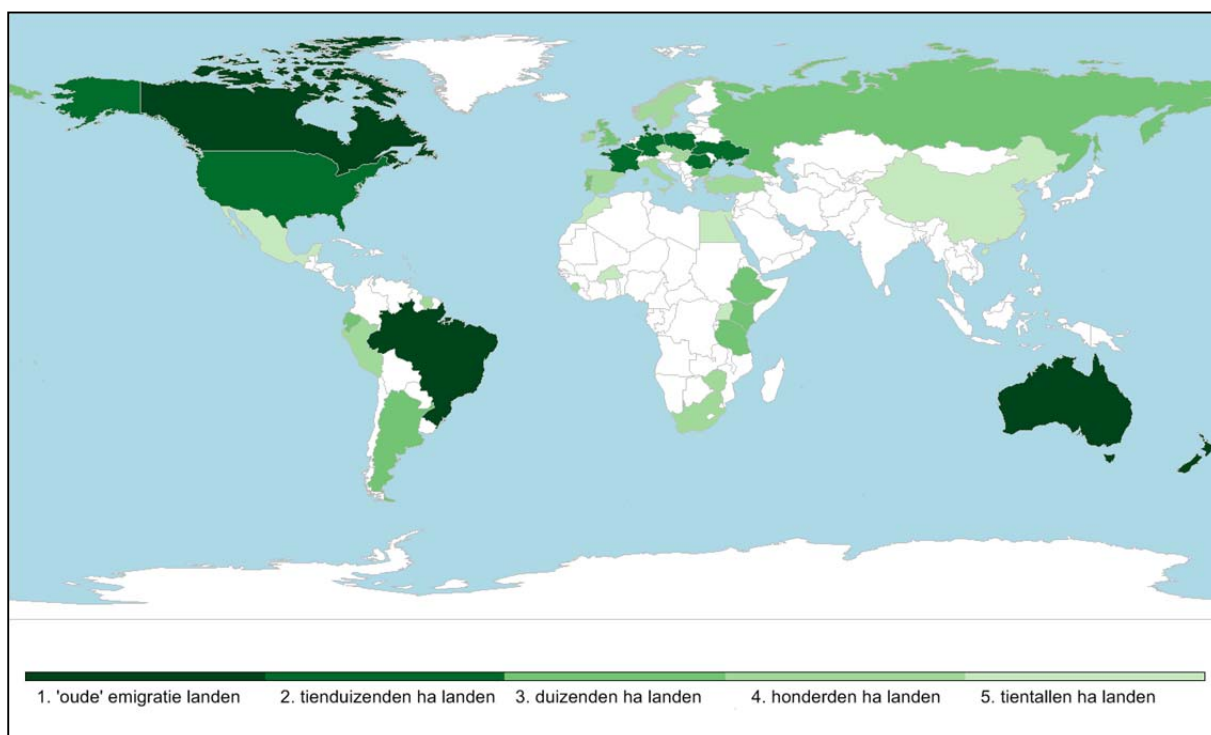
3.2 Land- en tuinbouwbedrijven in het buitenland

Zoals hiervoor is opgemerkt, zijn er vooral na de Tweede Wereldoorlog veel boeren vertrokken om een nieuw bestaan op te bouwen in andere landen. De belangrijkste emigratielanden waren toen Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Brazilië. In het verleden waren het vaak de wat armere Nederlandse boeren die vertrokken naar het buitenland. Tegenwoordig zijn het de meer kapitaalkrachtige boeren. De Nederlandse boeren die naar het buitenland geëmigreerd zijn, hebben in de meeste gevallen een andere nationaliteit aangenomen. Het is dus niet duidelijk in hoeverre we dan nog van Nederlandse investeringen kunnen spreken. Het gaat om honderden bedrijven.

Het beste gedocumenteerd is de emigratie naar Brazilië, vooral omdat de boeren daar gezamenlijke nederzettingen hebben gesticht (zie Wijnen 2010). De gegevens van andere landen zijn voor het grootste gedeelte gebaseerd op ramingen door de Nederlandse landbouwraden in de betreffende landen. Sommigen beschikten wel over cijfermateriaal, anderen hebben de raming gebaseerd op eigen waarnemingen. Daarbij gaat het voor het merendeel om grondverwerving in de afgelopen twee decennia. Bij deze inventarisatie is ook het land meegeteld van boeren die intussen de nationaliteit van hun nieuwe land hebben aangenomen. Dat geldt voor bijna alle boeren in de hiervoor genoemde 'oude' emigratielanden. De resultaten van deze inventarisatie zijn weergegeven in Figuur 3-1 en

Tabel 3-1.

Figuur 3-1: Nederlandse grondverwerving voor land- en tuinbouw in het buitenland

Legenda:

1. 'Oude' emigratielanden
2. Landen met tienduizenden hectares grond in gebruik van Nederlanders
3. Landen met duizenden hectares grond in gebruik van Nederlanders
4. Landen met honderden hectares grond in gebruik van Nederlanders
5. Landen met tientallen hectares grond in gebruik van Nederlanders

Tabel 3-1: Nederlandse grondverwerving voor land- en tuinbouw in het buitenland

Code	Korte omschrijving	Continent	Land
1.	Oude emigratie landen:	Noord Amerika	Canada
		Latijns Amerika	Brazilië
		Oceanië	Australië, Nieuw-Zeeland
2.	Tienduizenden ha landen:	West Europa	België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk
		Midden & Oost Europa	Polen, Roemenië, Oekraïne
		Noord Amerika	VS
3.	Duizenden ha landen:	West Europa	Verenigd Koninkrijk, Portugal
		Midden & Oost Europa	Bulgarije, Rusland
		Afrika	Ethiopië, Kenia, Tanzania
		Latijns Amerika	Argentinië, Ecuador
4.	Honderden ha landen:	West Europa	Ierland, Zweden, Noorwegen, Spanje, Italië
		Midden & Oost Europa	Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Turkije
		Latijns Amerika	Peru, Suriname
		Afrika	Sierra Leone, Zimbabwe, Zuid-Afrika
5.	Tientallen ha landen:	Azië	China
		Afrika	Egypte, Marokko, Burkina Faso, Oeganda
		Latijns Amerika	Mexico

Hieronder volgt een summierende beschrijving per onderscheiden categorie.

1. 'Oude' emigratielanden

Ten aanzien van de 'oude' emigratielanden kan worden opgemerkt dat de van oorsprong Nederlandse boeren en tuinders in Brazilië vooral zijn te vinden in een aantal 'koloniën', d.w.z. gebieden die door groepsvestiging in de jaren zestig van de vorige eeuw zijn gesticht, onder andere "Holambra". Ook in de andere emigratielanden is er sprake van een zekere concentratie van van oorsprong Nederlandse agrariërs, zoals bijvoorbeeld in Ontario in Canada. In Brazilië heeft de tuinbouw de overhand, terwijl het in andere landen vooral gaat om veehouderij (zie Wijnen 2010, Silvis e.a. 2002 en Wolleswinkel 2001). Ook na de topjaren voor emigratie in de vorige eeuw zijn er nog veel Nederlandse boeren en tuinders naar deze landen geëmigreerd. Een belangrijk verschil is dat de huidige emigranten meestal over voldoende kapitaal beschikken om in het buitenland te investeren in een modern bedrijf, terwijl dat vroeger niet het geval was. Verder zijn de 'nieuwe' emigranten in het algemeen goede ondernemers met management kwaliteiten (Silvis, 2002).

2. Landen met tienduizenden hectares grond in gebruik van Nederlanders

Binnen Europa zijn Frankrijk, Denemarken en Duitsland de belangrijkste landen waar een groot aantal van oorsprong Nederlandse boeren in de afgelopen decennia een bedrijf is begonnen. Het gaat vooral om melkveebedrijven, maar onder invloed van de mestwetgeving in Nederland hebben ook veel varkenshouders een bedrijf gesticht in (de grensstreken van) België en Duitsland. Na het uiteenvallen van het Sovjetblok boden zich nieuwe mogelijkheden voor grondverwerving aan in Centraal en Oost Europa. In eerste jaren richtte de aandacht zich vooral op voormalig Oost-Duitsland, later in toenemende mate op Polen en meer recent ook op Roemenië en de Oekraïne.

Naast emigratie naar omliggende landen komt het ook steeds meer voor dat Nederlandse bedrijven een nevenvestiging in het buitenland beginnen, zgn. 'semigranten'. In totaal hebben Nederlandse boeren en tuinders in de afgelopen twee decennia rond de 200.000 hectare in gebruik genomen in deze landen. Naast eigendom kan het ook gaan om langlopende pacht contracten.

Opmerkelijk is dat er in de VS ruim 100.000 hectare cultuurgrond in eigendom is van Nederlanders. Of het alleen om Nederlandse boeren gaat of grond van bedrijven die in Nederland zijn geregistreerd is niet helemaal duidelijk.

3. Landen met duizenden hectares grond in gebruik van Nederlanders

Naast de hiervoor genoemde landen in Europa zijn er in de laatste decennia boeren verhuisd naar het Verenigd Koninkrijk en Portugal. Grondtransacties in Rusland zijn tamelijk onzeker en daarom niet erg groot in omvang. De laatste jaren is er een stijgende belangstelling voor grondverwerving in Bulgarije. Daarbij gaat het vooral om akkerbouw en veeteeltbedrijven. In totaal gaat het om rond de 20.000 hectare. Ook in Argentinië en Ecuador hebben een aantal grootschalige bedrijven uit Nederland agrarische grond in gebruik, voor landbouw, tuinbouw en wijnbouw, rond de 12.000 hectare in totaal. In de afgelopen tien tot twintig jaar is er onder Nederlandse tuinders grote belangstelling ontstaan voor de teelt van bloemen in Oost-Afrika. Het gaat om enige duizenden hectares beschermde teelt, met name rozen, in Kenia en Ethiopië. Voor de teelt van bloemen zijn geen grote oppervlaktes nodig. Hoewel het om relatief kleine arealen gaat, is de waarde ervan hoog. Daarnaast zijn er in Tanzania enkele grote akkerbouwbedrijven, in totaal rond 5.000 hectare.

4. Landen met honderden hectares grond in gebruik van Nederlanders

In bijna alle Europese landen zijn wel een aantal van oorsprong Nederlandse boeren of tuinders of hebben Nederlandse bedrijven agrarische grond in gebruik. Vaak gaat het om melkveebedrijven, maar daarnaast ook om akkerbouw en tuinbouwbedrijven. Dit geldt ook voor de bedrijven met grond in Suriname en Peru.

5. Landen met tientallen hectares grond in gebruik van Nederlanders

Ook in enkele andere dan de hierboven genoemde landen in Afrika is er grond in gebruik van Nederlandse bedrijven, vooral voor tuinbouw, groentes en bloemen.

In het kader van deze studie is het zinvol te wijzen op een verschil in doel en wijze van grondtransacties tussen de verschillende continenten. In Europa zijn het vooral moderne familiebedrijven die een bestaand bedrijf in het buitenland overnemen en moderniseren. De schaal van deze bedrijven ligt vaak op wat gebruikelijk is in Nederland voor de grotere bedrijven. In Oost-Europa gaat het vaak om veel grotere bedrijven van minimaal enige honderden hectares, terwijl het bij de meer recente transacties in Zuid-Amerika vaak gaat om duizenden hectares. In Afrika treffen we vooral relatief kleine groente en bloemenbedrijven van enige tientallen hectares aan. De investeringen per hectare zijn in de groente en bloemensector echter wel relatief hoog.

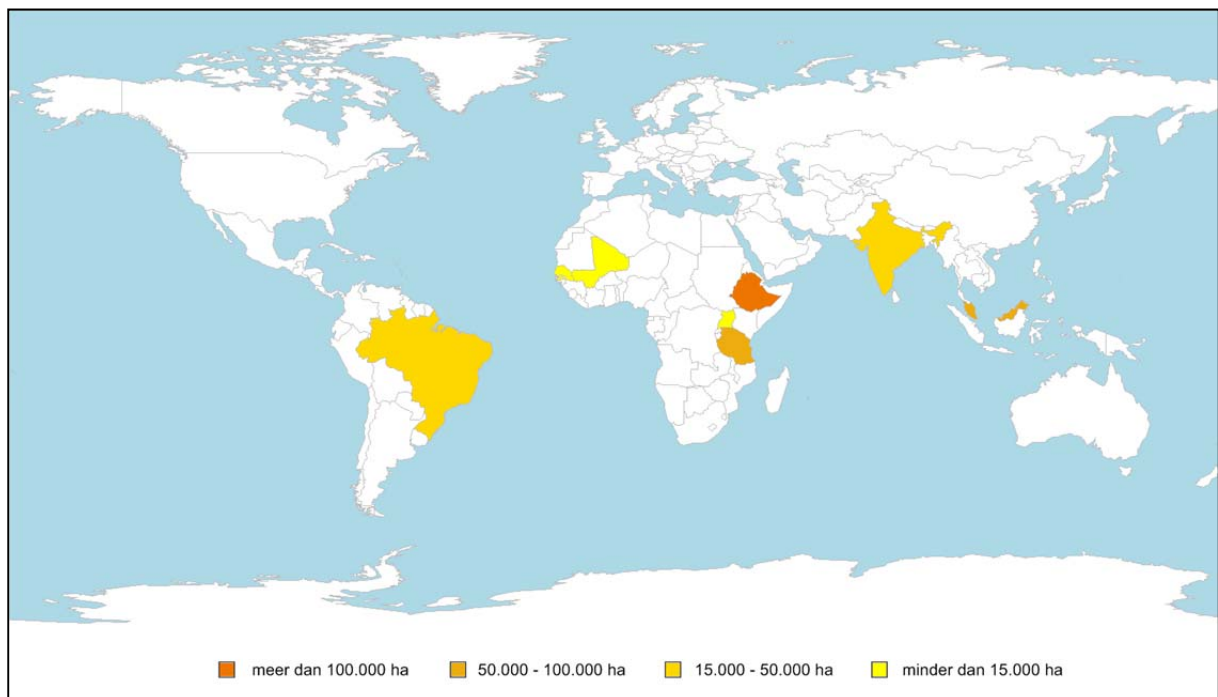
Door de vele onzekerheden is het moeilijk om een raming te geven van de totale oppervlakte cultuurgrond die Nederlandse boeren en tuinders in de afgelopen twee decennia in het buitenland in gebruik hebben genomen. In dit rapport worden de ondergrenzen aangegeven, d.w.z. de minimale oppervlaktes waarvan met grote zekerheid gesteld kan worden dat ze juist zijn. In de 'oude' emigratielanden plus de VS gaat het al snel om 200 tot 500 duizend hectare, in West Europa om ongeveer 100 duizend hectare en in Midden- en Oost-Europa om ongeveer dezelfde oppervlakte. In Zuid-Amerika gaat het naar schatting om circa 10 duizend hectare, naast de paar honderdduizend hectare die voormalige geëmigreerde Nederlanders in gebruik hebben in Brazilië. De raming voor Afrika komt ook uit op circa 10 duizend hectare, waarvan ongeveer de helft voor de teelt van bloemen. In totaal hebben Nederlandse bedrijven op basis van de verkregen informatie dus in de afgelopen twee decennia ongeveer een half miljoen hectare cultuurgrond in het buitenland in gebruik genomen voor land- en tuinbouw doeleinden.

Naast directe grondverwerving door Nederlandse boeren en andere ondernemers, wordt er ook landbouwgrond in het buitenland door Nederlanders gebruikt via contractteelt (outgrowers), voor het merendeel in Afrika, maar er is onvoldoende informatie over aantallen en oppervlaktes en daarom zijn die hier niet gerapporteerd.

3.3 Nederlandse bosbouwprojecten in het buitenland

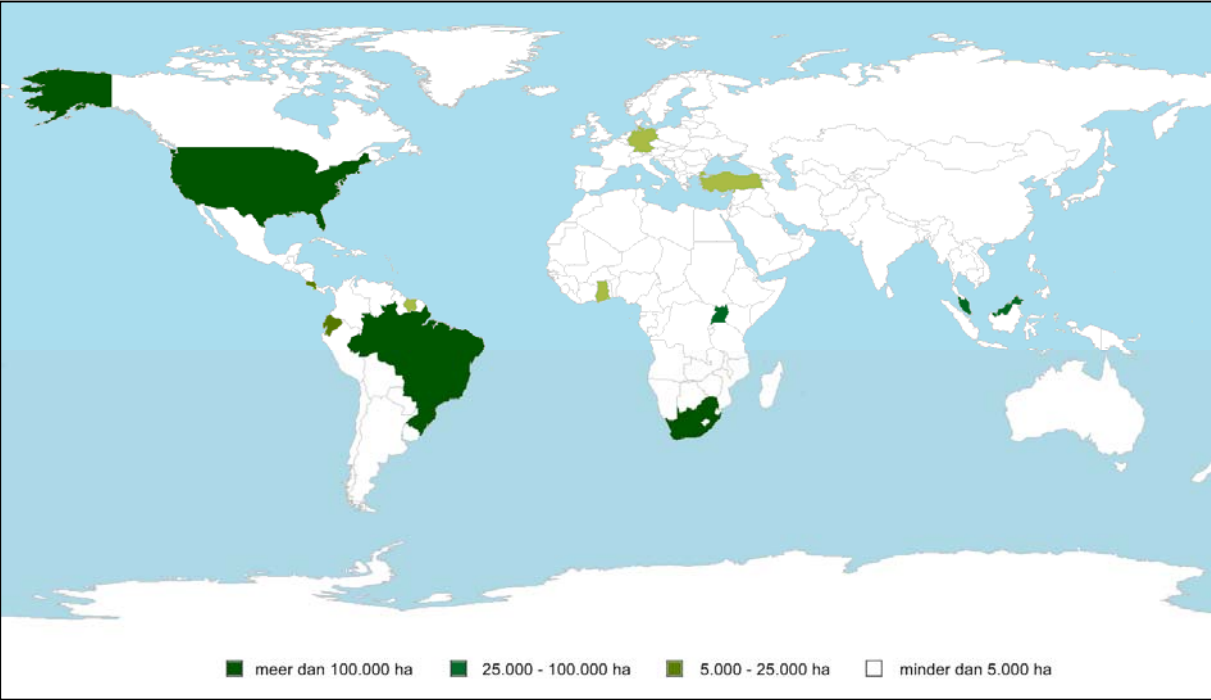
Nederlandse bedrijven zijn naast land- en tuinbouw, ook betrokken bij bosbouwprojecten en hebben ook behoorlijk wat grond in het buitenland in gebruik voor de productie van bio-brandstoffen. De productie van bio-brandstoffen door Nederlandse bedrijven richt zich vooral op de teelt van jatropha. Een groot deel van deze, in het algemeen grootschalige, projecten is nog in ontwikkeling, met name in Afrika en Azië. Naast de grote jatrofaplantages wordt er in Afrika ook veel gewerkt met contractteelt. Volgens de plannen van de bedrijven zullen tienduizenden boeren betrokken worden bij de teelt van jatropha. De huidige oppervlakte jatropha van Nederlandse bedrijven wordt geraamd op ongeveer 120.000 hectares terwijl de totaal geplande oppervlakte ruim 430.000 ha bedraagt. Figuur 3-2 geeft een overzicht van de landen waar Nederlandse bedrijven jatropha (willen) telen.

Figuur 3-2: Geografische spreiding van Nederlandse grondverwerving voor (geplande) jatropha teelt

Naast de jatropha projecten zijn er nog andere Nederlandse bosbouwprojecten in het buitenland. Dit zijn voornamelijk hardhoutplantages, vooral teak in Latijns Amerika. Ook zijn er projecten die gericht zijn op CO₂ vastlegging en combinaties van houtproductie, toerisme en landgoedbeheer. De totale oppervlakte bos in beheer bij Nederlandse bedrijven is volgens deze cijfers rond de 400.000 ha. Daarnaast hebben grote houtverwerkingsbedrijven in Nederland concessies in het buitenland (niet meegenomen in deze studie). In totaal hebben Nederlandse bedrijven ongeveer 1,4 miljoen hectare bos in de VS in eigendom. Het is niet duidelijk of dit "postadresbedrijven" geregistreerd in Nederland zijn of werkelijk Nederlandse bedrijven. In ieder geval heeft het pensioenfonds Metalektro belegd in duizenden hectares bos in de VS. Figuur 3-3 geeft een overzicht van de landen waar Nederlandse bedrijven hebben geïnvesteerd in bosbouw.

Figuur 3-3: Geografische spreiding van Nederlandse grondvererving voor bosbouwprojecten

4 NEDERLANDSE BANKEN EN INVESTERINGSFONDSEN BETROKKEN BIJ GRONDVERWERVING IN HET BUITENLAND

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de leningen die door de drie grootste Nederlandse banken, ABN AMRO, ING Bank en Rabobank, in de afgelopen drie jaar werden verstrekt aan bedrijven die in Afrika en Azië actief zijn in de landbouw- en bosbouwsector. Ook worden de investeringen in dergelijke bedrijven door gespecialiseerde beleggingsfondsen van deze banken geïnventariseerd.

Dit overzicht geeft geen compleet beeld van de leningen en investeringen van deze financiële instellingen, maar alleen voor zover deze betrekking hebben op bedrijven, waarvan bekend is dat ze grote arealen landbouw- of bosbouwgrond in bezit of gebruik hebben in Azië of Afrika. Het zijn vooral grote papier producenten met eigen productiebossen, palmoliebedrijven met eigen plantages en bedrijven in de voedingsindustrie met eigen productiebedrijven. Een korte beschrijving van deze bedrijven is opgenomen in bijlage 1.

4.2 Bankleningen

Deze paragraaf geeft een overzicht van de bankleningen die de drie genoemde banken aan bedrijven hebben verstrekt die hebben geïnvesteerd in landbouw of bosbouwgrond. Tabel 4-1 geeft aan hoeveel de Nederlandse banken hebben uitgeleend naar land van registratie van de betreffende bedrijven. In totaal gaat het om bijna 1,3 miljard Euro. Dit bedrag kan niet exact worden getraceerd naar investeringen in grond, omdat de betreffende bedrijven meestal een breed scala aan activiteiten hebben, waarvan de investeringen in grond vooral zijn gericht op de aanvoer van grondstoffen voor de hoofdactiviteit, zoals de productie van papier of palmolie.

Tabel 4-1: Omvang leningen van Nederlandse banken per land van registratie

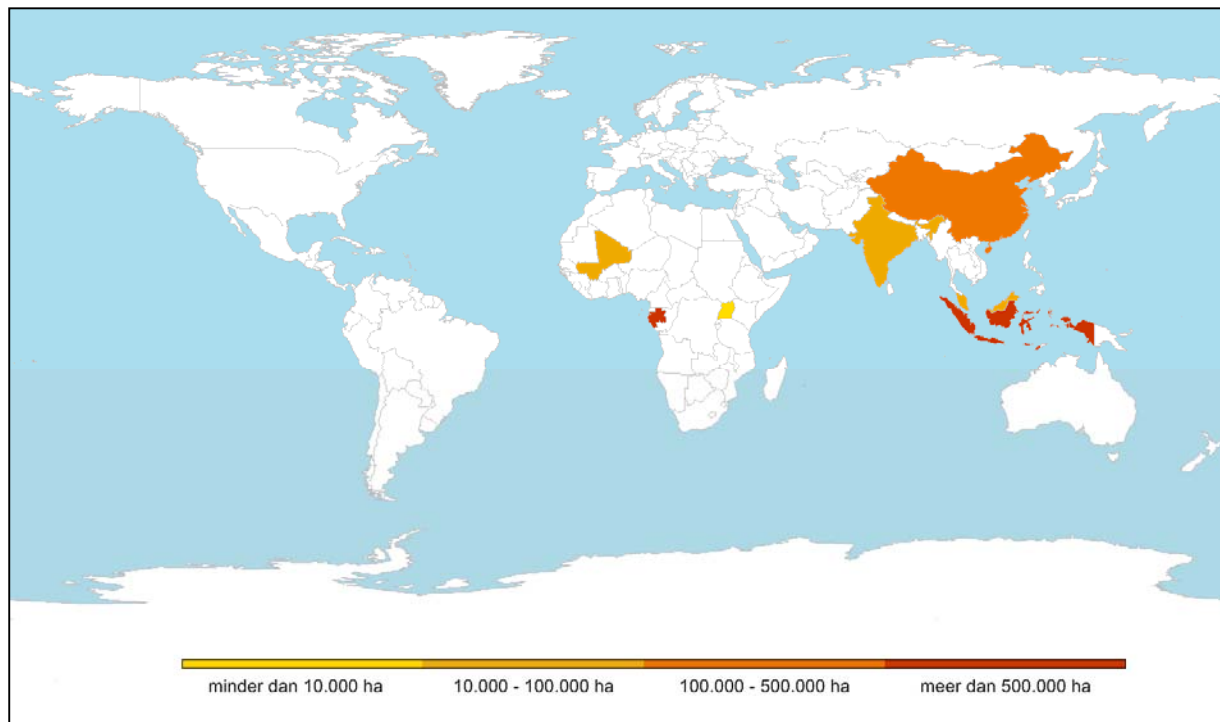
Land van bedrijfsregistratie	Omvang leningen (miljoen Euro)
Hong Kong	591,9
Singapore	487,9
Finland	104,0
China	31,1
Indonesië	30,4
India	26,7
Totaal geleend bedrag	1.272,0

Tabel 4-2 geeft de opgetelde aantallen hectares van de betreffende bedrijven aan per land. In totaal gaat het om 2,3 miljoen hectare, waarvan de helft in Indonesië, voornamelijk oliepalmplantages. De investeringslanden zijn aangegeven in Figuur 4-1.

Tabel 4-2: Aantal hectares van bedrijven met leningen van Nederlandse banken per land

Investeringsland	hectares
Indonesië	1.233.183
Gabon	551.639
China	320.000
West-Afrika	70.747
Maleisië	64.115
India	60.050
Oeganda	6.000
Totale oppervlakte land van bedrijven	2.305.734

Figuur 4-1: Geografische spreiding van grondverwerving door bedrijven met leningen van Nederlandse banken

4.3 Investeringsfondsen

De drie in dit onderzoek betrokken banken hebben een aantal investeringsfondsen die ook in grond investeren. Hieronder volgt een korte beschrijving van deze fondsen, waarna een overzicht wordt gegeven van de landen waarin ze hebben geïnvesteerd in landbouwgrond of bossen.

4.3.1 Beschrijving investeringsfondsen

ING Invest Food & Beverages

ING Invest Food & Beverages is een van de gespecialiseerde investeringsfondsen van de ING Groep. Het belegt in een gediversifieerde portefeuille aandelen van bedrijven over de hele wereld (vooral in groeilanden) die hun activiteiten uitoefenen in de sector van niet-cyclische consumptiegoederen. Hiertoe behoren onder andere producenten en distributeurs van voedingsmiddelen, dranken en tabak, maar ook producenten van niet-duurzame huishoudartikelen en lichaamsverzorging.⁵ Onder deze bedrijven bevindt zich een aantal bedrijven die land- of bosbouwgrond bezit of beheert in Azië en Afrika. De totale waarde van de beleggingsportefeuille is US\$ 69.94 miljoen.⁶

ING Consumer Staples Basis Fonds

ING Consumer Staples Basis Fonds is een van de gespecialiseerde investeringsfondsen van ING Groep. Het wordt beheerd door ING Fund Management B.V. en had eind 2009 een aandelenportefeuille van €69.5 miljoen.⁷

Robeco Agribusiness Equities

Robeco Agribusiness Equities is een fonds van Robeco Asset Management, de vermogensbeheerder van de Rabobank Groep. Het fonds is opgericht in augustus 2008. Eind augustus 2010 had het fonds een vermogen van €185.7 miljoen.⁸ Het fonds investeert in bedrijven in Noord-Amerika (45.9%), Europa (24.7%) en het Midden Oosten (22.8%). Bedrijven gevestigd in Afrika vertegenwoordigen 2.1% van de investeringen van het fonds.⁹

AgriSar

AgriSar is een fonds beheerd door Sarasin, de Zwitserse private bank van de Rabobank Groep. Dit fonds investeert in aandelen van landbouwbedrijven en toeleveranciers. In het eerste jaar haalde AgriSar CHF 56 miljoen (€38 miljoen) aan investeringen op. Eind juni 2010 was de grootte van het fonds €123 miljoen. Het fonds investeert vooral in bedrijven die gevestigd zijn in Europa (42.7 procent), Zuid Amerika (24.1 procent), Noord Amerika (21.2 procent) en Azië (12.0 procent).¹⁰

Rabo FARM Europe

Bouwfonds REIM en Rabobank International hebben in 2009 gezamenlijk Rabo Food & Agri Real-assets Management (Rabo FARM) opgericht. Het doel van deze joint venture is om agrarische vastgoedfondsen op te zetten, met een initiële focus op Europa en Zuid-Amerika.¹¹

Rabo FARM wil investeren op de lange termijn, met een minimale looptijd van 10 tot 15 jaar. De focus zal voornamelijk liggen op investeringen in de 'upstream' kant van de waardeketen.

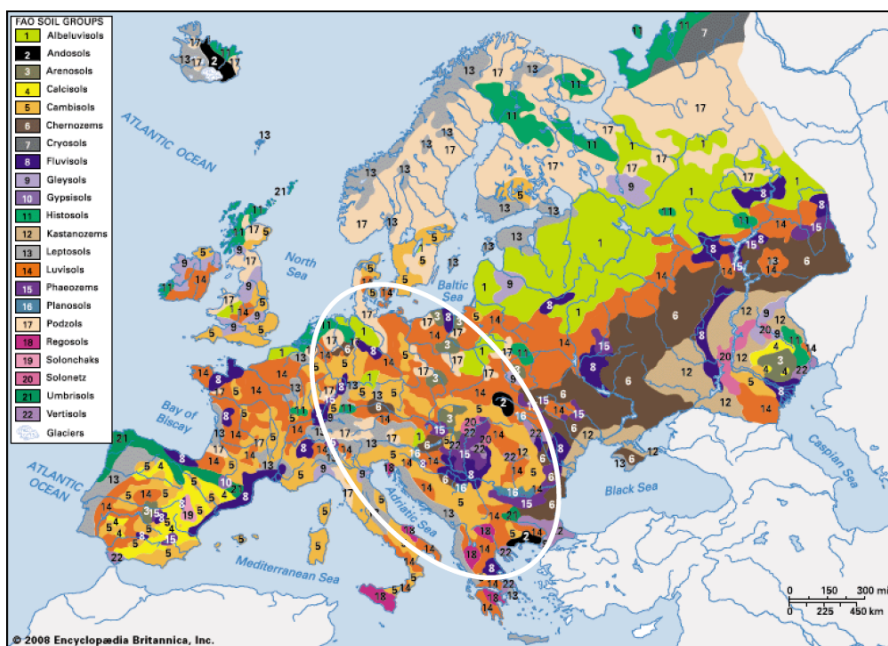
Momenteel richt Rabo FARM zich vooral op de Oost-Europese landen die toegetreden zijn tot de Europese Unie (EU). Figuur 4-2 laat de huidige geografische focus van Rabo FARM zien.

Een van de fondsen die Rabo FARM beheert is Rabo FARM Europe. Dit fonds trekt kapitaal aan uit de institutionele markt (met name pensioenfondsen) en koopt, beheert en verpacht akkerbouwgronden in nieuwe lidstaten van de EU-27, zoals Polen en Roemenië. Bij deze investeringen houdt de bank de "Code of Conduct" voor landbouwinvesteringen aan van de Wereldbank.¹²

Rabo FARM Europe bestond al toen Rabo FARM in April 2009 een belang van 70 procent kocht in het bedrijf Primary Investment Management (PIM). PIM beheerde eerst het Kamparo European Farmland Fund I, dat omgedoopt werd in Rabo Farm Europe. Rabo Farm Europe is alleen toegankelijk voor institutionele investeerders, met een minimum participatie van €10 miljoen. In December 2009 haalde het fonds een investering van €185 miljoen op, resulterend in een totaal vermogen van €210 miljoen. De maximale omvang van het fonds is €400 miljoen.¹³

Naast het Rabo FARM Europe fonds wil Rabo FARM ook nog een ander fonds opzetten, dat investeert in landbouwgrond en landbouwproductie in een aantal landen in Zuid Amerika. De eerste kapitaalronde van dit fonds (Rabo FARM Latin America) wordt verwacht in 2010.¹⁴ Er is verder (nog) geen informatie beschikbaar over dit fonds.

Figuur 4-2: Geografische focus van Rabo FARM

Bron: Rabobank, "Powerpoint presentatie Rabo FARM", Rabobank, Oktober 2010.

SNS Pan-African Agricultural Fund

Het SNS Pan-African Agricultural Fund is een beleggingsfonds dat wordt beheerd in een samenwerkingsverband tussen SNS Bank en het FMO. Het fonds richt zich op lokale en internationale institutionele investeerders. Het investeert in Afrikaanse landbouwprojecten en probeert daarmee winst te behalen voor zijn investeerders. Het fonds heeft een waarde van €75-100 miljoen en een winstdoel van +10%. Het fonds richt zich vooral op langetermijninvesteringen van tien jaar of langer, met een sterke nadruk op duurzaamheid (in milieu, sociale en politieke zin). Dit doet het voornamelijk door landhervorming en bescherming van werknemers.¹⁵

4.3.2 Investeringsfondsen in grond door investeringsfondsen

In totaal hebben bovengenoemde investeringsfondsen in 2009 ruim 800 miljoen euro belegd in bedrijven met grond in Azië en Afrika. Daarvan was 97% van Robeco Agribusiness Equities. Tabel 4-3 geeft een overzicht van de totale investeringen van deze fondsen naar land van registratie van de betreffende bedrijven. Een lijst van de betreffende bedrijven is opgenomen in bijlage 1.

Tabel 4-3: Waarde van aandelen in bedrijven met grond in Afrika en Azië naar land van registratie

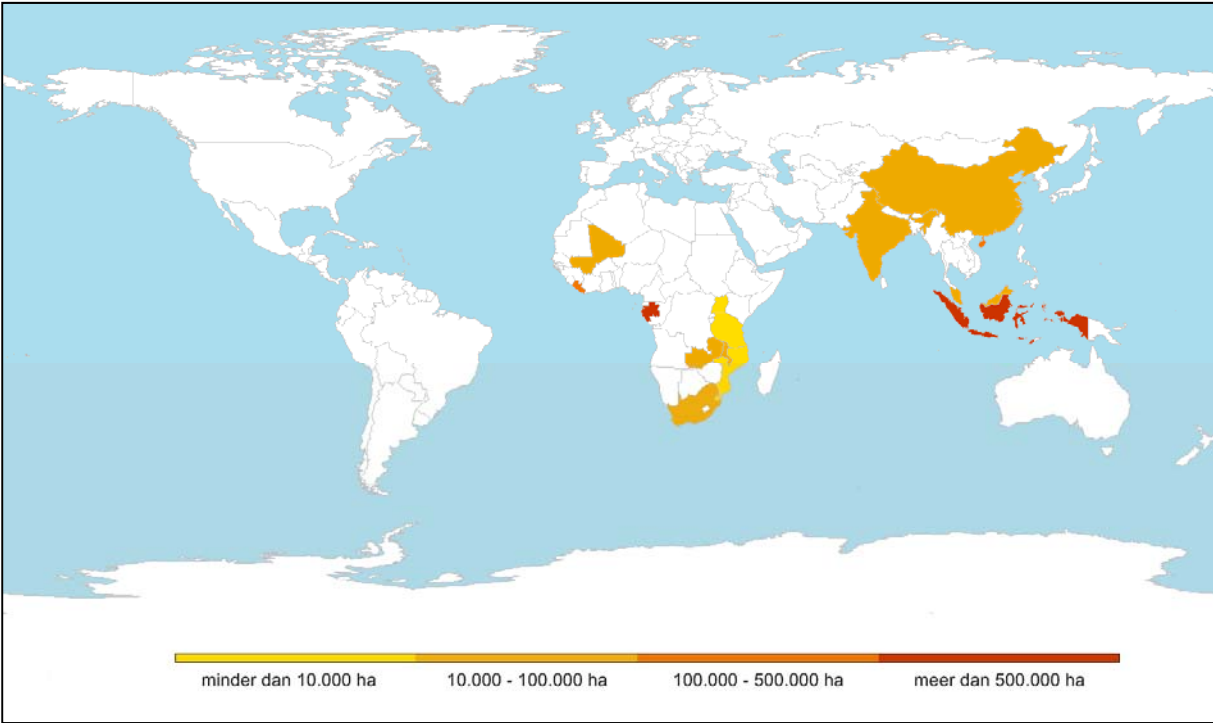
Land van registratie	Waarde (€ miljoen)
Hongkong	785,99
Singapore	10,32
Indonesië	4,02
Zuid-Afrika	3,36
Kaaimaneilanden	0,92
Totaal	804,61

Tabel 4-4 geeft de landen aan waar deze bedrijven hebben geïnvesteerd en het aantal hectares. Zie ook figuur 4-3.. Indonesië is weer het land waar de betreffende bedrijven het meeste hebben geïnvesteerd. Verder wordt er veel geïnvesteerd in grond in Afrika, met name west Afrika.

Tabel 4-4: Aantal hectares van bedrijven waarin Nederlandse investeringsfondsen aandelen hebben per land van investering

Investeringsland	hectares
Indonesië	958.102
Gabon	551.639
Liberia	220.000
West-Afrika	70.747
Maleisië	64.115
China	51.082
Malawi	20.466
Mali	20.000
Zambia	16.830
Zuid-Afrika	12.681
Tanzania	9.715
Swaziland	8.175
Oeganda	6.000
Mozambique	5.572
Totaal	2.015.124

Figuur 4-3: Landen waar investeringsfondsen hebben geïnvesteerd in grond (in ha)

5 PENSIOENFONDSEN

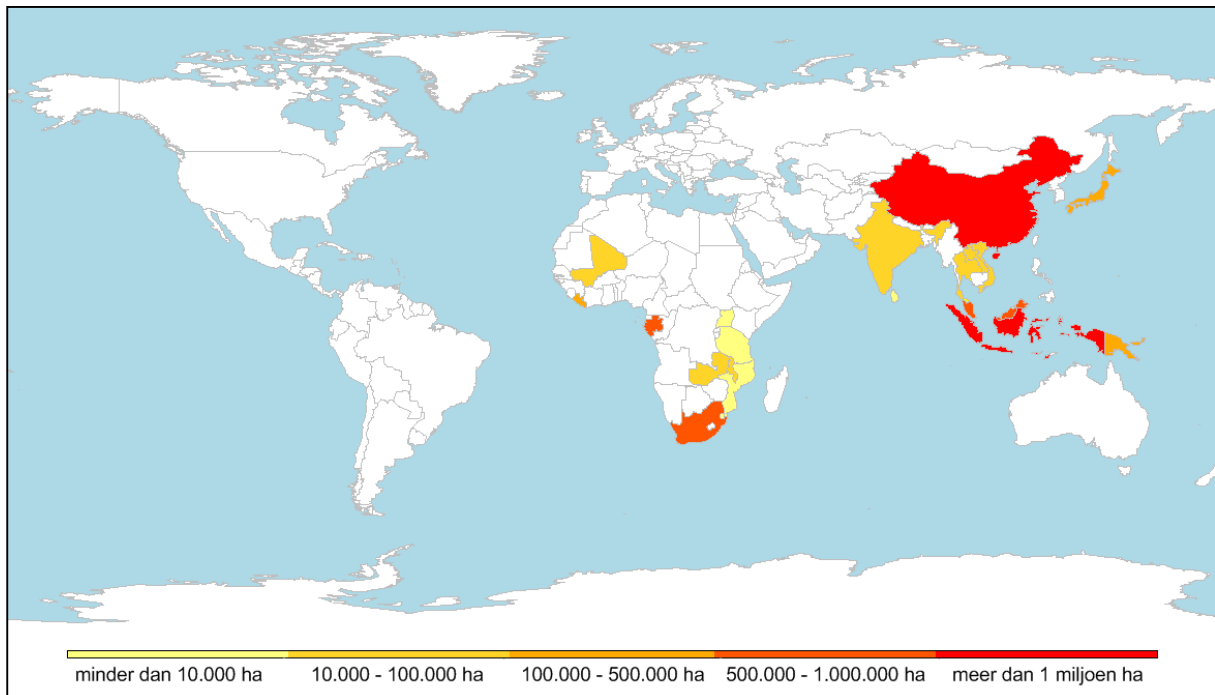
5.1 Inleiding

Dit onderzoek beperkt zich tot de beleggingen die de drie grote Nederlandse pensioenfondsen - ABP, Bedrijfstak pensioenfonds Bouw (BpfBouw) en Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PfZW) - eind 2009 hadden uitstaan in bedrijven die grote arealen landbouw- of bosbouwgrond in bezit of gebruik hebben in Azië of Afrika. Zie bijlage 1 voor meer informatie over de omvang van de beleggingen en bijlage 2 voor meer informatie over de (buitenlandse) bedrijven waarin is belegd.

5.2 Omvang beleggingen van pensioenfondsen

Figuur 5-1 geeft een overzicht van omvang van de beleggingen van de pensioenfondsen naar land van vestiging/registratie van de bedrijven waarin belegd is. Deze tabel geeft geen totaal overzicht van de pensioenfondsen maar alleen de beleggingen in bedrijven die op de een of andere manier grond verworven hebben in Azië en Afrika. In Tabel 5-2 wordt een overzicht gegeven van de oppervlakte grond die deze bedrijven gezamenlijk in de betreffende landen in gebruik hebben. Daarbij is geen rekening gehouden met het aandeel van de pensioenfondsen in de bedrijven. Deze gegevens zijn ook weergegeven op de kaart in figuur 5-1. De belangrijkste conclusie die uit deze gegevens kunnen worden getrokken is dat de pensioenfondsen in 2009 vooral in bedrijven hebben belegd die veel grond hebben in Indonesië. Daarbij gaat het vooral om oliepalplantages.

Figuur 5-1: Geografische spreiding van grondverwerving van bedrijven waarin ABP, BpfBouw en PfZW hebben belegd (in ha)

**Tabel 5-1: Omvang van aandelenbeleggingen door ABP, BpfBouw en PfZW
naar land van registratie van bedrijven waarin is belegd**

Land van registratie	Waarde (€ Miljoen)
India	47,6
Maleisië	42,7
Singapore	42,4
VS	27,0
Indonesië	20,0
Mauritius	15,0
Japan	14,6
Kaaimaneilanden	12,3
Finland	11,0
Hongkong	8,6
Zuid-Afrika	8,3
China	3,2
Canada	3,1
Thailand	3,0
Taiwan	0,2
Totaal	258,9

Tabel 5-2: Aantal hectares van bedrijven waarin ABP, BpfBouw en PfZW hebben belegd naar land van investering

Investeringsland	hectares
Indonesië	5.098.507
China	1.927.367
Zuid Afrika	951.630
Maleisië	806.183
Gabon	551.639
Liberia	440.000
Japan	280.000
Papoea Nieuw Guinea	106.190
West-Afrika	70.747
Thailand	33.789
India	33.683
Malawi	20.466
Mali	20.000
Laos	18.600
Zambia	16.830
Vietnam	11.056
Tanzania	9.715
Swaziland	8.175
Solomon Eilanden	7.577
Oeganda	6.000
Mozambique	5.572
Sri Lanka	5.000
Totaal	10.428.726

5.3 Directe beleggingen door pensioen fondsen in landbouw- en bosbouwgrond

APG, de vermogensbeheerder van ABP, heeft recentelijk een landbouwfonds opgericht dat akkerland verpacht. Het fonds koopt zeer grote oppervlaktes grond in Zuid-Amerika die worden gemanaged door professionele bedrijven¹⁶. APG heeft recentelijk een areaal gekocht zo groot als de Veluwe. APG is actief in Uruguay, Paraguay, Brazilië en Argentinië. Ook heeft het pensioenfonds boerderijen in Australia en Nieuw Zeeland en kijkt het naar andere regio's, inclusief (Oost-)Europa.¹⁷ Momenteel heeft het fonds een 'paar honderd miljoen' geïnvesteerd in landbouwgrond, maar APG heeft aangekondigd dat het van plan is de investeringen in landbouwgrond te verhogen naar 1 miljard euro.¹⁸

APG heeft ook een bosbouw fonds (Global Solidarity Forest Fund), dat zowel in bossen als in landbouw investeert. Dit fonds, waarin in juni 2007 €60 miljoen is geïnvesteerd, bezit 450.000 hectare bos in Mozambique. Op dit land worden bomen geplant (grenen, teak en eucalyptus) voor commerciële houtproductie.¹⁹ PFZW heeft eind 2008 de Amerikaanse investeringsmaatschappij NCH Capital een mandaat gegeven om maximaal €50 miljoen te investeren in landbouwgrond in Rusland en de Oekraïne.²⁰

6 CASE STUDIES

6.1 Ethiopië

De Ethiopische overheid ziet buitenlandse investeringen in land als een positieve ontwikkeling die de landbouwsector en economische groei zal stimuleren. Het biedt op grote schaal landbouwgrond aan, tegen schappelijke prijzen. De kosten van landbouwgrond variëren van 111 Birr (ongeveer €6,70) per hectare in Gambella tot 2.000 Birr (€85) per hectare in vruchtbare gebieden zoals de Rift Valley bij Addis Abeba²¹.

De houding van de Ethiopische regering komt goed naar voren in een ingezonden brief van 11 april 2010 in de Japan Times, geschreven door de Ethiopische ambassadeur in Japan²²:

It should be noted that out of 7.3 million hectares believed to be suitable for crop production, only 15 to 18 percent has so far been utilized. Although Ethiopia has abundant land and labor resources, it does not have adequate capital to develop the agricultural sector. Therefore, the government has made unutilized land in some parts of Ethiopia, particularly in the lowlands, available for foreign investors who are interested to develop it using their massive capital and technology. This is done with a view to supplement the efforts made by the government to transform small-holder agriculture from one of subsistence to commercialization, which has achieved tremendous results by raising agricultural productivity.

6.1.1 Verbouw van biobrandstofgeassen

In 2009 heeft de Ethiopische minister van Mijnen en Energie (Mines and Energy) gezegd dat er 24 miljoen hectare land beschikbaar is in Ethiopië voor biobrandstof gewassen (jatropha). Dit land is volgens hem niet geschikt voor voedselproductie²³.

Zo'n 68 bedrijven in Ethiopië hebben 367,5 miljoen Birr (€15,5 miljoen) geïnvesteerd in ontwikkeling van jatropha plantages in verschillende delen van Ethiopië. Van deze investeerders produceren er 15 daadwerkelijk biofuel. De Ethiopische regering heeft de 'Biofuel coordinating main section' opgericht om de biobrandstofproductie in Ethiopië te stimuleren en verder uit te breiden²⁴.

Een grote investeerder is Emami Biotech dat \$84 miljoen investeert in jatropha en andere oliezaden plantages in Oromia. De Oromia Investeringscommissie heeft ruim 40 duizend hectare beschikbaar gesteld. Emami Biotech is begonnen met meer dan 10.000 ha in productie te brengen. Het is ook van plan een biodieselproductie fabriek te bouwen. De biodiesel zal geëxporteerd worden naar India²⁵.

6.1.2 Land en tuinbouw

De overheid van Ethiopië heeft 400.000 hectare landbouwgrond geïdentificeerd die geschikt is voor de ontwikkeling van fruit en groente. Meer dan 200 buitenlandse bedrijven hebben al in deze sector geïnvesteerd, waaronder een groot aantal Nederlandse bedrijven. De meeste bedrijven zijn gesitueerd in de Rift Valley regio. Tot 2007 was er 3.255 hectares beschikbaar voor bloemeteelt, waarvan 975 voor kassen. In 2009 had de overheid plannen om ruim 1.200 hectares land te reserveren voor bloemeteelt²⁶.

In 2009 verpachtte Ethiopië ongeveer 200.000 ha landbouwgrond aan 16 lokale en buitenlandse bedrijven, waarvan 10 het land nu aan het ontwikkelen zijn. Een grote investeerder is de Star Agricultural Development Plc, dat eigendom is van Saoedi-Ethiopische Sheikh Mohammed al-Amoudi, en 10.000 hectares landbouwgrond gebruikt in Gambella regio²⁷. Het bedrijf is van plan om de komende twee decennia 500.000 hectare te verbouwen met rijst, suikerriet, oliezaden en granen, bestemd voor export naar Saoedi Arabië²⁸.

Een andere grote investeerder is het Indiase Karuturi Global Ltd (ook Sher Karuturi). In 2008 verkreeg het 300.000 hectares in Gambela en Baka voor de productie van tarwe dat geëxporteerd wordt naar India²⁹. Nadat Karuturi land verkreeg in Gambela, zijn er twee andere Indiase bedrijven gevolgd, Ruchi Agri Plc en BHO Agro Plc. De Ruchi groep kreeg 25.000 ha land in pacht eind 2009 voor 25 jaar om soja te telen³⁰. BHO Agro Plc heeft 27.000 hectares gepacht om bioenergie gewassen te telen³¹. Bouwbedrijf Shapoorji Pallonji & Co heeft in maart 2010 50.000 hectares landbouwgrond gepacht in Ethiopië om pongamia pinnata te verbouwen, een biodiesel gewas.³²

Begin 2010 heeft de Ethiopische overheid 22.000 ha verpacht aan de Nationale Bank van Egypte (NBE). Buurland Djibouti heeft ook 3.000 hectares landbouwgrond verkregen in Bale³³.

In oktober 2010 kondigde de minister van landbouw aan dat Ethiopië de komende 5 jaar 3 miljoen hectare gaat verpachten aan private investeerders voor rijstteelt, katoen en andere gewassen die buitenlandse valuta moeten opbrengen.

6.1.3 Effecten

In Gambela is er verzet gekomen tegen grootschalige pacht door buitenlanders (zie hieronder). Aanvankelijk waren de lokale leiders degenen die beslisten over landrechten. Maar nu beslist de Ethiopische overheid over land, en pacht grote stukken land uit. Anywaa Survival Organisation (ASO) dat opkomt voor de rechten van de Anywaa etnische groepering is in verzet gekomen hiertegen. ASO wijst er op dat er weinig werkgelegenheid wordt gecreëerd (slechts 0,005 banen per hectare). Een aantal Indiase bedrijven huurt bijvoorbeeld Indiase werkers in³⁴.

Ook in Oromia is verzet gekomen. De NGO Oromio Studies Association (OSA) heeft 25 februari 2010 een open brief geschreven naar de Secretaris Generaal van de VN, Ban-Ki Moon⁵. In deze brief protesteert het tegen het verdrijven van Oromia bevolking van hun land om plaats te maken voor grootscheepse "land lease constructies". De NGO noemt de volgende gevallen in Oromia:

- Djibouti heeft meer dan 10.000 hectares landbouwgrond verkregen (en 13.000 vierkante meter stedelijke grond)
- Saoedi Arabië heeft zo'n 110.000 ha verkregen. 240 bedrijven uit Saoedi Arabië hebben een vergunning gekregen om 2,5 miljard dollars te investeren in land (naast de 1 miljard dollars die de overheid van Saoedi Arabië heeft gereserveerd)
- India heeft 300.000 ha voor rozenproductie gekregen en meer dan 800.000 ha voor graanproductie (zie hieronder voor meer details)

⁵ Zie voor de volledige tekst: <http://www.gadaa.com/oduu/?p=2568>

- Nigeria, via de voormalig president Obasanjo, heeft 40.000 vierkante meter bouwgrond verkregen om hotels te bouwen, waarvoor lokale Oromo inwoners zijn uitgezet
- Egypte heeft meer dan 20.000 ha landbouwgrond verkregen. De NGO wijst er verder op dat het land voor 99 jaar wordt verpacht tegen 6 birr (ongeveer €0,25) per hectare. Dit is een hele lage prijs voor land.

6.2 Tanzania

6.2.1 Verbouw van biobrandstofgewassen

Het verbouwen van biobrandstofgewassen zoals jatropha nam een vlucht na 2005/06 door de hoge olieprijs en de behoefte aan CO₂ neutrale brandstoffen. Voor Tanzania waren biobrandstofgewassen aantrekkelijk omdat het geheel afhankelijk was van importen van olie, waarvoor buitenlandse valuta nodig zijn. De productie van gewassen voor biobrandstoffen zou een grote economische stimulans kunnen vormen. Jatropha bleek een geschikt gewas te zijn om op grote schaal in Tanzania te telen en omdat het geplant kan worden als heggen hoeft het voedselproductie niet in de weg te staan. Tegen deze achtergrond richtte Tanzania in maart 2006 de "National Biofuels Task Force (NBTF)" op, die ten doel had om de ontwikkeling van biobrandstoffen te stimuleren.

Een studie uit 2006 vond 17 projecten die ten doel hadden jatropha te introduceren in Tanzania (van Eijk en Romeijn, 2006). Tabel 6-1 geeft een overzicht van de toegezegde hectares aan verschillende buitenlandse bedrijven

Tabel 6-1: Landbouwgrond toegezegd aan buitenlandse bedrijven in 2008

Bedrijf	Oppervlakte in ha	Voormalig eigendom van:
ABERC	20.000	Algemeen land
SunBiofuels	8.211	Algemeen land
SEKAB	20.000	Zanzibar
SEKAB	80.000	Algemeen land
BioShape	34.000	Algemeen land
CAMS	40.000	Algemeen land
Inf Energy	7.500	Overheidsland
Africa Green Oils	2.000	Algemeen land

NB 1: Niet al het land is daadwerkelijk gepacht door de bedrijven. Alleen Inf Energy en BioShape hadden het land officieel verkregen³⁵.

NB 2: 'Algemeen land' is een aanduiding in de officiële landregistratie, naast 'dorpsland' en 'reserve land'. Zie ook paragraaf 7.3.2.

In 2004 kreeg *Diligent Tanzania* subsidie van de Nederlandse overheid. Diligent koopt jatropha op van duizenden boeren en verwerkt deze tot biodiesel. Bij elkaar gaat het om honderden hectares volgens Diligent. In 2008 produceerde Diligent genoeg om Air New Zealand, Rolls Royce en Boeing van brandstof te voorzien³⁶. Dit is een voorbeeld van outsourcing bij (kleine) boeren, en is niet meegenomen in het totale areaal landbouwgrond dat door Nederlandse bedrijven is verworven. We noemen het hier voor de volledigheid.

In 2009 was het aantal buitenlandse jatropha projecten en bedrijven sterk gegroeid naar zo'n 40³⁷. Het Britse bedrijf *Sun Biofuels* kreeg kosteloos 9.000 ha voor 99 jaar. In ruil voor het land zal het bedrijf €13 miljoen investeren in wegen en scholen.

Het Duitse *Prokon* had in 2008 16.800 outgrowers gecontracteerd om ongeveer 9.600 ha jatropha te verbouwen (Loos, 2009). Het bedrijf had toen plannen om 200.000 ha te bebouwen met jatropha³⁸

Het Zweedse *SEKAB* had plannen voor grootschalige plantages voor biobrandstoffen (suikerriet voor ethanol) in Tanzania (400.000 ha) en Mozambique (200.000). SEKAB Bioenergy Tanzania had op oog 20.000 ha in Bagamoyo en 300.000 ha in de Rufiji-Kilwa districts. (Ness et al.). Van deze plannen is weinig terecht gekomen. In Zweden kwam felle kritiek, onder andere van WWF-Sweden en de NGO SwedWatch. In oktober 2009 heeft SEKAB de operatie in Tanzania verkocht aan EcoDevelopment voor minder dan €100. Als EcoDevelopment weet winst te maken, zal het de investeringen van ongeveer €18 miljoen die SEKAB heeft gemaakt terugbetalen³⁹.

In de gevallen van Sun en SEKAB zijn er berichten verschenen dat de lokale bevolking slecht of zelfs foutief is geïnformeerd over de land deals^{40/41}. Zo dachten boeren in de SEKAB land deal dat zij mede-eigenaar zouden worden van de suikerplantage.

BioShape:

In 2006 pachtte het Nederlandse Bioshape 34.500 hectare in het zuidelijke district Kilwha in Tanzania, met een pachtperiode van 99 jaar. Het heeft een optie op zo'n 80.000 hectare. Bioshape verkreeg het land door bemiddeling van lokale autoriteiten (districtskantoor) waarmee een prijs werd afgesproken van Tsh 15.000 per acre (€3.65 per hectare), waarvan het districtskantoor 60% krijgt en de dorpelingen 40%⁴². In 2007 werd begonnen met de verbouw van jatropha curcas, dat naar Nederland geëxporteerd zou worden om er bio-olie van te maken. Naast de plantages in Mavuji begon BioShape Tanzania omstreeks juni 2008 ook met de aanleg van plantages bij het dorpje Migeregere. Het door Bioshape gepachte land beslaat voor een deel de Miombo Woodlands en het noordelijke deel van het Namateule/Namatimbili Forest. Biopshape heeft op 400 ha gedegradeerd bos alle bomen (behalve baobabs) gekapt en verkocht. In november 2009 werd Bioshape Holding B.V. failliet verklaard⁴³.

6.2.2 Effecten

Nadat er binnen Tanzania veel kritiek was gekomen, kondigde de overheid van Tanzania in oktober 2009 aan dat het voorlopig geen nieuwe biobrandstoffenprojecten zou starten en dat Tanzania het toekennen van grote stukken land aan buitenlandse investeerders zou stoppen⁴⁴.

6.3 Procedures om land te verwerven in Afrika: Tanzania en Ethiopië

In het algemeen is in Afrika particulier landbezit niet wijdverbreid, en daar waar het wel formeel bestaat (zoals in Kenia) geldt dit vaak niet in rurale gebieden. Dit betekent dat de overheid een grote rol speelt in het toewijzen van land en het bepalen van pachtovereenkomsten in Afrika. Dit staat in contrast met de situatie in Zuid-Amerika en Oost-Europa, waar aankoop van land vaak wel mogelijk is.

Een IFAD studie (Cotula, 2009) merkt op dat onderzoek naar investeringen in landbouwgrond in verschillende Afrikaanse landen aantoont dat gegevens over de grootte, aard en lokatie van land investeringen niet beschikbaar waren/zijn in nationale landregisters (kadasters) of bij andere publieke instanties. De onderzoekers moesten bij verschillende overheidsambtenaren langs om gegevens te verkrijgen, die dan vaak nog incompleet en niet diepgaand waren. Zelfs in landen waar een officiële landbank is opgericht (zoals in Tanzania) zijn de gegevens niet compleet, tegenstrijdig of niet gecommuniceerd naar de betreffende districtsadministratie.

6.3.1 Ethiopië

In Ethiopië is al het land genationaliseerd. Het rechtstreeks kopen van land is niet toegestaan. Land kan wel worden verpacht, meestal voor een periode van 50 jaar. Om in Ethiopië land te verwerven moet er eerst een investeringsvergunning worden aangevraagd bij de centrale overheid (Ethiopian Investment Commission) waarna er gezocht kan worden naar geschikt land. Dit betekent vaak dat er onderhandeld moet worden met de stamleider of ouderlingen. Ook moet er contact worden gelegd met de sub-nationale (regionale) Investment Office, waar een bewijs van kapitaal moeten worden getoond waarna er een project haalbaarheidsanalyse (feasibility study) wordt uitgevoerd. Nadat een pachtovereenkomst is getekend met de sub-nationale Investment Office, wordt het land overgedragen aan de investeerder (Cotula et al., 2009).

6.3.2 Tanzania

In Tanzania kunnen investeerders alleen land dat is geregistreerd als "algemeen land" (General land) en geen "dorpsland" (village land) pachten, meestal voor een periode van 99 jaar, alhoewel ook kortere periodes kunnen gelden. Land kan worden omgezet van dorpsland naar algemeen land met de toestemming van de lokale gemeenschap. In Tanzania speelt de Tanzania Investment Centre (TIC) een centrale rol. De TIC heeft het mandaat om beschikbaar land te identificeren en het helpt investeerders bij het verkrijgen van alle benodigde toestemmingen en vergunningen. De TIC heeft een "land bank" opgezet dat zo'n 2.5 miljoen hectare land geschikt voor investeringen heeft geïdentificeerd. Aan de investeerder die het land via TIC pacht, wordt een "afgeleide recht" (derivative title) toegekend, dat na de investeringsperiode weer aan de TIC wordt toegekend. De investeerder moet dan contact opnemen met het districtsniveau (District office). Als (een deel van) het land dorpsland is, dan moet de investeerder dus onderhandelen met de dorpsraad (village council) en dorpsouderen, de District Council Land Committee en de Village Assembly (alle volwassen inwoners in het dorp). Problemen kunnen ontstaan als het land als "algemeen land" bestempeld is maar er toch lokale gemeenschappen op wonen en er gebruik van maken. De lokale bewoners hebben dan nauwelijks rechten. In Tanzania is het een wettelijke eis dat dorpelingen eerlijk moeten worden gecompenseerd door de overheid als dorpsland

omgezet wordt naar algemeen land. In de praktijk zijn het meestal de investeerders die de dorpingen direct compenseren. Er zijn geen richtlijnen voor de hoogte van bedragen en aan wie deze betaald moeten worden (er is geen actieve landmarkt in Tanzania) (Cotula et al., 2009; Sully & Nelson, 2009).

7 BELANGRIJKSTE UITKOMSTEN

Grondverwerving in het buitenland voor landbouw is niet nieuw. Nederlandse boeren en bedrijven zijn al decennia lang bezig om grond te verwerven in allerlei delen van de wereld. Op basis van de beschikbare gegevens wordt de oppervlakte cultuurgrond die (van oorsprong) Nederlandse boeren en tuinders in de afgelopen twee decennia in het buitenland in gebruik hebben genomen geraamd op ongeveer een half miljoen ha. Deze conservatieve raming is ongeveer gelijk aan een kwart van het totale landbouwareaal van Nederland. In het kader van deze studie is het zinvol te wijzen op een verschil in doel en wijze van grondtransacties tussen de verschillend continenten. In West-Europa zijn het vooral moderne familie bedrijven die een bestaand bedrijf in het buitenland overnemen en moderniseren. De schaal van deze bedrijven ligt vaak op wat gebruikelijk is in Nederland voor de grotere bedrijven. In Oost-Europa gaat het vaak om veel grotere bedrijven van minimaal enige honderden hectares, terwijl het bij de meer recente transacties in Zuid-Amerika vaak gaat om duizenden hectares. In Afrika treffen we vooral relatief kleine groente en bloemenbedrijven van enige tientallen hectares aan.

Sinds enige jaren is er vanuit Nederland ook veel belangstelling voor bosbouw en de teelt van jatropa, voor biobrandstof. De huidige oppervlakte jatropa van Nederlandse bedrijven wordt geraamd op ruim 100.000 ha terwijl de totaal geplande oppervlakte ruim 400.000 ha bedraagt. De totale oppervlakte bos in beheer bij Nederlandse bedrijven wordt geraamd op rond de 400.000 ha. Daarbij gaat het om houtplantages, projecten die gericht op CO₂ vastlegging en combinaties van houtproductie, toerisme en landgoedbeheer. Daarbij zijn concessies van Nederlandse houtverwerkende bedrijven niet meegerekend en evenmin de bijna 1.4 miljoen hectare bos dat in de VS geregistreerd staat op naam van Nederlandse bedrijven, waaronder het Pensioenfonds Metalektro.

Naast bovengenoemde bedrijven die de verworven grond meestal ook zelf beheren, hebben ook banken, pensioenfondsen en andere financiële instellingen veel geïnvesteerd in grond in het buitenland. In dit onderzoek is alleen gekeken naar investeringen in grond in Afrika en Azië. Volgens deze inventarisatie hadden de drie grote Nederlandse banken, ABN AMRO, ING Bank en Rabo Bank, eind 2009 ruim twee miljard Euro geleend aan of geïnvesteerd in bedrijven die samen zo'n 4,3 miljoen hectare grond in gebruik hadden in Afrika of Azië. Het gaat daarbij vooral om zeer grote internationaal opererende papierproducenten met eigen productiebossen, palmoliebedrijven met eigen plantages en bedrijven in de voedingsindustrie met eigen productiebedrijven.

Naast de banken hebben ook pensioenfondsen een deel van hun fondsen belegd in landbouw en bosbouwgrond. Eind 2009 hadden de drie grote Nederlandse pensioenfondsen - ABP, Bedrijfstak pensioenfonds Bouw (BpfBouw) en Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PFZW) - ongeveer 260 miljoen Euro belegd in buitenlandse bedrijven die samen ruim tien miljoen hectare landbouw- of bosbouwgrond in bezit of gebruik hadden in Azië of Afrika. Ongeveer de helft daarvan betreft oliepalmplantages in Indonesië.

Een aantal landen in Afrika, zoals Tanzania en Ethiopië, verwelkomen buitenlandse investeerders in land omdat ze die investeringen als middel beschouwen om de achterblijvende landbouwsector te moderniseren en de nationale economische groei te stimuleren.

Zo heeft de Ethiopische minister van Mijnen en Energie in 2009 gezegd dat er 24 miljoen hectare land in Ethiopië beschikbaar is voor biobrandstofgewassen zoals jatropa en in oktober 2010 kondigde de minister van Landbouw aan dat er in de komende vijf jaar drie miljoen hectare land verpacht zal worden aan private investeerders voor rijstteelt, katoen en andere gewassen die buitenlandse valuta opbrengen.

Intussen zijn er al een aantal zeer grote bedrijven uit Saoedi Arabie, India en Egypte actief in Ethiopië als ook veel kleine bedrijven, waaronder een behoorlijk aantal Nederlandse bloemen en groentebedrijven.

De regering in Tanzania richt zich vooral op investeerders in jatropha en heeft in de afgelopen jaren enige duizenden hectares grond voor dat doel verpacht. Een belangrijk deel wordt door plaatselijke boeren geteeld. Er waren plannen voor grootschalige uitbreiding van de Jatropha-teelt, maar die zijn onder druk van de lokale bevolking opgeschort.

Het verwerven van landbouwgrond in landen waar procedures en rechten niet goed zijn geregeld, zoals in veel Afrikaanse landen, kan een risico vormen. Vaak is er geen goed functionerende kadaster, zijn de gegevens niet compleet of zelfs tegenstrijdig en ontbreekt het aan een goede communicatie tussen de administraties op nationaal, regionaal en lokaal niveau. Er is meestal geen landmarkt en daardoor staan land- of pachtprizen niet vast. De grote pensioenfondsen en banken zijn zich bewust van de risico's en politieke gevoeligheid die landverwerving in het buitenland met zich meebrengt. Zij investeren nauwelijks in Afrika en participeren in verschillende gremia rondom verantwoorde agro-investeringen.

BIJLAGE 1: BEDRIJFSPROFIELEN

In deze bijlage wordt beknopte informatie verstrekt over de bedrijven waarin de Nederlandse banken en pensioenfondsen hebben geïnvesteerd. Het betreft bedrijven die grond in gebruik hebben of beheren in Azië of Afrika. Zoveel mogelijk wordt vermeld welke activiteiten de bedrijven ondernemen, in welke landen ze actief zijn en hoeveel grond ze bezitten of beheren. Deze informatie is ontleend aan een rapportage van Profundo aan het LEI.

- **Amalgamated Bean Coffee**

Amalgamated Bean Coffee is een van de grootste bedrijven op het gebied van koffieplantages in India. Het bedrijf bezit 4.050 hectares aan koffieplantages in India, voornamelijk op grote hoogtes.⁴⁵

- **Asian Citrus Holdings**

Asian Citrus Holdings is een sinaasappel plantage bedrijf uit China. Het bedrijf bezit twee plantages in China met een totaal areaal van 6.800 hectares.⁴⁶

- **Astra Agro Lestari**

Astra Agro Lestari is een Indonesisch oliepalmbedrijf dat plantages bezit met een totale oppervlakte van 264.036 hectares in Indonesië, in de provincies Sumatra, Kalimantan en Sulawesi. In 2009 zijn de plantages in totaal met 13.153 hectares uitgebreid en in 2010 is het bedrijf van plan verder uit te breiden in Indonesië.⁴⁷

- **Astral Foods**

Astral Foods is een Zuid-Afrikaanse pluimveeverwerkende producent. In 2009 had het bedrijf 6.949 hectares land in gebruik, waarvan 5.260 hectares in eigendom, 1.350 hectares gepacht en 339 hectares van partners. De activiteiten van Astral Foods zijn voornamelijk gevestigd in Zuid Afrika, maar het bedrijf heeft ook activiteiten in Mauritius, Mozambique, Swaziland en Zambia.⁴⁸

- **Bajaj Hindusthan Sugar and Industries Limited (BHSIL)**

BHSIL, onderdeel van de Bajaj Hindusthan groep, is de nummer één suiker en ethanol producent in India. In 2005 werd Pratappur Sugar & Industries door BHSIL overgenomen, waardoor de productiecapaciteit van suiker en het gebied waar suiker wordt geteeld aanzienlijk steeg. Het moederbedrijf van BHSIL, Bajaj Hindusthan, bezit 141.155 hectares land in India. Ongeveer 40 procent van de suikerriet van dit moederbedrijf wordt geteeld door BHSIL. Op basis daarvan wordt aangenomen dat ongeveer 56.000 hectares in het bezit zijn van deze dochter.⁴⁹

- **Bakrie Sumatera Plantations**

Bakrie Sumatera Plantations is een Indonesisch bedrijf dat eind 2008 in Indonesië plantages bezat met een totale oppervlakte van 109.470 hectares, waarvan 90.643 hectares beplant met oliepalm en 18.827 hectares met rubberbomen.⁵⁰ Het bedrijf heeft aangekondigd te willen uitbreiden naar ongeveer 250.000 hectares. Bakrie Sumatera Plantations heeft onder andere een vergunning aangevraagd voor 100.000 tot 150.000 hectares land voor oliepalmpplantages in de Indonesische provincie Papua.⁵¹

Chaoda Modern Agriculture

Chaoda Modern Agriculture is één van de belangrijkste bedrijven op het gebied van fruit en groenten in China. Het bedrijf controleert de gehele productieketen, van de zaden tot verwerking en marketing. Andere activiteiten van Chaoda zijn veehouderij, verpakt voedsel, rijst en hout. In het seizoen 2009/2010 bezat het bedrijf 44.282 hectares landbouwgrond in China en realiseerde hiermee 15% groei ten opzichte van het jaar ervoor.⁵²

- **Charoen Pokphand Foods**

Charoen Pokphand Foods (CPF) is een agro-industrieel bedrijf dat vooral in Thailand opereert. De activiteiten betreffen de inkoop van grondstoffen voor veevoer, veeteelt en landbouw, aquacultuur, vleesverwerking en productie van kant-en-klare vleesproducten.⁵³ Het exacte areaal van CPF is niet bekend. Het bedrijf bezit vele veeboerderijen en pacht 1.789 hectares garnalenvijvers in Thailand.

Sinds 2007 is CPF aan het uitbreiden op het gebied van oliepalmlantages. In 2008 kondigde het bedrijf aan binnen tien jaar uit te willen breiden met 32.000 hectares oliepalmlantages in Thailand.⁵⁴ Ook heeft het bedrijf, via het dochterbedrijf PT Charindo Palma Plantations (CPP), 67.500 hectares oliepalmlantages in West Kalimantan, Indonesië. Het bedrijf is momenteel aan het planten op deze plantages, en heeft hiervoor al minstens US\$ 380 miljoen geïnvesteerd.⁵⁵

- **China Agri-Industries Holdings**

China Agri-Industries Holdings is onderdeel van de Chinese COFCO Group. Het bedrijf houdt zich vooral bezig met biobrandstoffen en biochemische productie, oliezaden, en rijst en tarwe productie. De activiteiten en productiefaciliteiten van het bedrijf zijn in China gevestigd.⁵⁶ Het totale areaal van China Agri-Industries Holdings is niet bekend. De rijstdivisie van China Agri heeft een overeenkomst met 3.000 boeren met in totaal 20.000 hectares land in China om rijst te leveren aan het bedrijf. Het is de bedoeling om uit te breiden tot 120.000 hectares te ontwikkelen binnen drie jaar.⁵⁷

- **China Huiyuan Juice Group**

China Huiyuan Juice is één van de belangrijkste producenten van fruit- en groentesappen in China. In 2009 had de groep 38 dochterondernemingen. Voor uitbreiding van enkele van deze ondernemingen is een procedure gestart voor het verkrijgen van grondgebruiksrechten.⁵⁸ China Huiyuan Juice bezit meer dan 200.000 hectares boomgaarden in China.⁵⁹

- **Chung Hwa Pulp**

Chung Hwa Pulp is een Taiwanese fabrikant van verschillende papierproducten. Het bedrijf is opgericht in 1968 en heeft haar hoofdkantoor in Hualien, Taiwan.⁶⁰ In december 2009 bezat Chung Hwa Pulp 28.700 hectares bos in China.⁶¹

- **First Resources**

First Resources is een oliepalmbedrijf uit Singapore opgericht in 1992. Het bedrijf bezit een concessiegebied van 200.000 hectares in Indonesië, waarvan 108.917 hectares beplant is met oliepalm, in de provincies Riau en West-Kalimantan. Het is een van de snelst groeiende bedrijven in de regio en streeft er naar om zijn plantages snel verder uit te breiden.⁶²

- **Genting**

Genting is actief in diverse business segmenten (bv. toerisme, vastgoed, ICT, plantages, elektriciteit, papierproductie en productie van olie en gas). Het is de meerderheidsaandeelhouder van Genting Plantations (zie aldaar).⁶³

- **Genting Plantations**

Genting Plantations heeft een totaal concessiegebied van 133.473 hectares, waarvan 65.838 hectares in Maleisië (Sabah en West-Maleisië) en 67.635 hectares in Indonesië (Midden en West-Kalimantan). In totaal zijn 77.676 hectares beplant, waarvan het grootste deel (77%) in Maleisië. Met name in Indonesië is de laatste jaren een sterke groei gerealiseerd.⁶⁴ Verwacht wordt dat dit areaal de komende jaren, mede door de samenwerking met de Sepanjang Groep, verder zal uitbreiden. Genting heeft 50.000 hectares onbeplant concessiegebied in Midden- en West-Kalimantan en bevindt zich in een proces om nog eens 71.000 hectares te verwerven in West-Kalimantan.⁶⁵

- **Golden Agri-Resources**

Golden Agri-Resources, een dochteronderneming van de Indonesische Sinar Mas groep, is het een na grootste oliepalmplantagebedrijf ter wereld. Eind 2009 had het bedrijf 427.253 hectares beplant met oliepalm, geheel gelegen in Indonesië. Vergeleken met het jaar ervoor was dit areaal gegroeid met 35.600 hectares.⁶⁶ In augustus 2010 vermeldde Golden Agri-Resources dat het ook serieus overweegt om te investeren in een oliepalmproject van 220.000 hectares dat door de overheid van Liberia wordt aangeboden. Deze investering zou plaatsvinden in een private equity fonds dat volledig aandeelhouder is van het bedrijf dat de concessie wil verkrijgen.⁶⁷

- **Illovo Sugar**

Illovo Sugar is Afrika's grootste suikerproducent en heeft landbouw- en productieactiviteiten in zes Afrikaanse landen (Zuid-Afrika, Malawi, Zambia, Swaziland, Tanzania en Mozambique). Illovo richt zich op uitbreiding van het productieareaal in onder andere Zambia en Swaziland. Het totale areaal van het bedrijf eind maart 2010 was 114.695 hectares. Hiervan zijn 73.439 hectares geplant met suikerriet. De plantages zijn gevestigd in Malawi (20.466 ha), Zambia (16.830 ha), Zuid Afrika (12.681 ha), Tanzania (9.715 ha), Swaziland (8.175 ha) en Mozambique (5.572 ha).⁶⁸ Daarnaast is Illovo Sugar momenteel bezig met een uitbreidingsplan in Mali, waar het bedrijf het Markala Sugar project, een suikerplantage van 20.000 hectares, wil opzetten. Dit is een publiek-privaat project tussen de overheid van Mali en Illovo Sugar. Een beslissing over de toekomst van dit project zal waarschijnlijk snel vallen.⁶⁹

- **Indah Kiat Pulp and Paper**

Indah Kiat Pulp and Paper (Indah Kiat) is een Indonesisch bedrijf dat papier en verpakkingen produceert. De Indonesische Sinar Mas Groep is meerderheidsaandeelhouder van het bedrijf. Sinarmas Forestry, dat gelieerd is aan Indah Kiat, had eind 2007 een concessie gebied van 2.388.468 hectares, waarvan 760.584 hectares beplant.⁷⁰

- **Indofood Agri Resources**

Indofood Agri Resources, gevestigd in Singapore, is actief in oliepalmlantages en palmolie verwerkende industrie. Ook het telen van rubber, suikerriet, cacao en thee behoort tot de activiteiten. Indofood Agri Resources is onderdeel van Indofood Sukses Makmur. Eind 2009 had het bedrijf een landbank van 549.287 hectares in verschillende delen van Indonesië, waarvan slechts 227.721 hectares (41%) beplant. Van dit aantal waren 193.613 hectares (85%) beplant met oliepalm, 21.738 hectares (9%) met rubber, 8.672 hectares (4%) met suikerriet en 3.698 hectares (2%) met andere gewassen. Indofood Agri Resources wil het areaal beplant met suikerriet uitbreiden naar 18.600 hectares. Ook wil het bedrijf haar oliepalmlantages verder uitbreiden.⁷¹

- **Indofood Sukses Makmur**

Indofood Sukses Makmur is een Indonesisch bedrijf dat voornamelijk actief is in het produceren van noedels. Indofood is ook de eigenaar van Bogasari Graanmolens, en bezit een meerderheidsaandeel Indofood Agri Resources en haar dochterbedrijf PP London Sumatra Indonesia. In totaal bezitten deze palmolie dochters een grondgebied van 549.287 hectares in Indonesië.⁷²

- **IOI Corporation**

Het Maleise IOI Corporation is met name actief in oliepalmlantages en de palmolie verwerkende industrie. De plantages van het bedrijf zijn hoofdzakelijk gelegen in Maleisië, maar door twee joint ventures met de Harita Group breidt het bedrijf sinds 2007 uit met concessiegebieden en plantages in Indonesië. IOI bezit een totale landbank van 218.542 hectares: 165.842 hectares in Maleisië en 52.700 hectares in Indonesië. In Maleisië zijn 148.821 hectares beplant met oliepalm en in Indonesië zijn 2.110 hectares beplant. Met name in Indonesië is nog een groot areaal beschikbaar voor nieuwe plantages. In Indonesië heeft IOI Corporation daarnaast een minderheidsbelang in een joint-venture met de Harita Group die 85.938 hectares aan plantages beheert.⁷³

- **Kuala Lumpur Kepong**

Het Maleise bedrijf Kuala Lumpur Kepong (KLK) is vooral actief in de plantagesector, met als hoofdgewassen oliepalm en rubber. Daarnaast is het bedrijf actief op het gebied van vastgoedontwikkeling, retail en de verwerkende industrie. Eind 2009 had KLK een concessie gebied van 243.303 hectares, waarvan 110.189 hectares gelegen in Maleisië en 133.114 hectares gelegen in Indonesië. In Maleisië is dit areaal relatief constant gebleven terwijl het in Indonesië met ruim 200 procent is toegenomen sinds 2000. Eind 2009 waren 175.007 hectares beplant met oliepalm (88%) en rubber (12%). Na aftrek van het areaal benodigd voor infrastructuur en woningen zijn er nog ruim 30.000 hectares beschikbaar voor beplanting.⁷⁴

- **Kulim (Malaysia)**

Kulim (Malaysia) is een Maleis bedrijf, actief in de palmolie-industrie en de oleochemie. Het bedrijf zet ook in op nieuwe activiteiten zoals restaurants, biodiesel en oliepalm zaadproductie. Eind 2009 bezat Kulim plantages in drie landen met een totale oppervlakte van 151.899 hectares, waarvan 106.190 hectares in Papua New Guinea, 38.132 hectares in Maleisië en 7.577 hectares op de Solomon eilanden. Het beplante areaal van het bedrijf was 92.861 hectares. Toekomstige groei zal voornamelijk plaatsvinden in Papua New Guinea en de Solomon eilanden.⁷⁵

- **Lee & Man Paper Manufacturing**

Het in Hong Kong gevestigde bedrijf Lee & Man Paper beschikt over vijf papierfabrieken in China en één in ontwikkeling in Vietnam. Om verzekerd te zijn van een doorlopende aanvoer van hout, heeft de groep in 2007 het plantagebedrijf Guangxi Lee & Man Forestry Technology opgericht. Dit bedrijf heeft plannen voor een eucalyptusplantage van meer dan 100.000 hectares in Guangxi, China.⁷⁶ In juni 2010 heeft Lee & Man Paper deze dochter verkocht aan Resource Management Service, een bosbeheer en consultancy bedrijf uit de VS.⁷⁷ Of het bedrijf zelf andere plantages heeft, is onbekend. In 2007 was aangekondigd dat het bedrijf wilde investeren in grootschalige plantages in Vietnam, voor de nieuwe papierfabriek die ongeveer 270.000 hectares aan bos nodig heeft.⁷⁸

- **Mondi**

Het Zuid-Afrikaanse bedrijf Mondi is een internationale papier- en verpakkingsgroep die 2,44 miljoen hectares land in Zuid Afrika en Rusland beheert, waarvan 380.000 hectares in Zuid Afrika. Met dit areaal is het bedrijf voor 60 procent zelfvoorzienend. In Rusland is het gebied volledig beplant, in Zuid-Afrika zijn 243.000 hectares beplant. Alle Zuid Afrikaanse plantages van het bedrijf zijn FSC gecertificeerd.⁷⁹

- **Nippon Paper**

Het Japanse Nippon Paper produceert diverse soorten papier en verpakkingsmateriaal, chemische producten en bouwmaterialen. Momenteel beheert het bedrijf een areaal van 166.300 hectares, en het bedrijf heeft plannen om dit uit te breiden tot 200.000 hectares in 2015. 90.000 hectares zijn gevestigd in Japan en 11.000 hectares in Zuid Afrika. Verder bezit het bedrijf plantages in Chili, Brazilië en Australië.⁸⁰

- **Noble Group**

De in Hong Kong gevestigde Noble Group is marktleider in een aantal ketens in de landbouw, industrie en energieproducten. De producten variëren van koffie, sojabonen en suiker tot kolen en staal.⁸¹ Noble produceert en verwerkt de grondstoffen en heeft o.a. bezittingen in Brazilië, Argentinië, Paraguay, Uruguay, Mexico, Ivoorkust, Saoedi-Arabië, India, China en Indonesië.⁸² Eind 2009 bezat het bedrijf 77.512 hectares aan soja, graan en suiker plantages in Zuid-Amerika.⁸³ Sinds juni 2010 heeft het bedrijf een meerderheidsaandeel in PT Henrison Inti Persada (onderdeel van de Kayu Lapis Indonesia Group) en ontwikkelt het 32.500 hectares voor oliepalmproductie in West Papua, Indonesië. Het bedrijf was in Indonesië al actief met steenkool en cacao, en naar verwachting zullen hier meer oliepalm uitbreidingen volgen.⁸⁴

- **Oji Paper**

Het Japanse Oji Paper is een van de grootste papierproducenten in de wereld. In Japan heeft het bedrijf 190.000 hectares aan bosgebied. Buiten Japan bezit het bedrijf ongeveer 200.000 hectares, en het wil dit areaal uitbreiden naar 300.000 hectares. Het bedrijf bezit bosbouw plantages van 29.785 hectares in China, 18.600 hectares in Laos en 11.056 hectares in Vietnam. Vooral in Laos zijn er nog veel groeimogelijkheden.⁸⁵

- **Olam International**

Olam is leider in een aantal ketens van landbouwproducten en voedingsingrediënten. Het bedrijf is eigenaar van palmolie- en rubberplantages in West-Afrika, koffieplantages in Laos, melkveehouderijen in Uruguay, pinda en soja productie in Argentinië, rijst in Nigeria en Mozambique

en bosbouw concessies in tropisch hardhout in Gabon en Mozambique. Eind 2009 bezat het bedrijf een totaal beplant gebied van 149.562 hectares.⁸⁶ In Gabon heeft Olam een samenwerking met de overheid gesloten om een 'Special Economic Zone' te ontwikkelen, inclusief 300.000 hectares oliepalmplantages. Volgens Olam bezit het bedrijf al 400.000 hectares bosbouw concessies voor tropisch hardhout in Gabon. In het duurzaamheidsverslag van 2009 geeft het bedrijf aan een oliepalmconcessie van 151.639 hectares te bezitten in Gabon.⁸⁷ Ook heeft Olam een 130.300 hectares concessie gebied verkregen in DRC, maar dit is door het bedrijf teruggegeven aan de overheid.⁸⁸

- **PP London Sumatra Indonesia (Lonsum)**

PP London Sumatra Indonesia is een Indonesisch oliepalmplantagebedrijf dat sinds 2007 eigendom is van Indofood Agri Resources. PP London Sumatra Indonesia bezit een areaal van 169.257 hectares, waarvan 100.296 hectares beplant, geheel gelegen in Indonesië.⁸⁹

- **Reliance Industries**

Reliance Industries (RIL) is onderdeel van de Reliance Group, India's grootste onderneming met als voornaamste activiteiten energie en materialen productieketens, zoals olie, gas, textiel en petrochemische producten.⁹⁰ RIL investeert in jatropa plantages in India via het dochterbedrijf Reliance Life Sciences (RLS). Dit bedrijf bezit al ongeveer 80 hectares in Kakinada en Andhra Pradesh, en is van plan om naar vele duizenden hectares uit te breiden.⁹¹ In maart 2009 werd aangekondigd dat RLS een biodieselfabriek wilde bouwen in Mumbai, waarvoor ongeveer 100.000 hectares land nodig zijn. Het bedrijf zou van plan zijn overeenkomsten te sluiten met 50.000 boeren in Maharashtra, Gujarat, Chhattisgarh en Andhra Pradesh.⁹² Wat het huidige areaal van het bedrijf is, is onbekend.

- **Sappi**

Sappi is een pulp- en papier groep uit Zuid Afrika. Eind september 2009 bezat Sappi 527.000 hectares land, waarvan 371.000 hectares onder direct beheer en 156.000 hectares onder indirect beheer. Van dit areaal waren 380.000 hectares bebost. Het land is gevestigd in Zuid Afrika en Swaziland.⁹³ In april 2010 heeft het bedrijf nog 14.000 hectares land gekocht in Zuid Afrika. Ook is het bedrijf aan het experimenteren met eucalyptus plantages in Mozambique.⁹⁴

- **Shandong Chenming Paper**

Shandong Chenming Paper is een van China's grootste pulp- en papier producenten. Naast China heeft het bedrijf ook activiteiten in de VS, Hong Kong, Japan en Zuid Afrika.⁹⁵ Shandong Chenming Paper heeft 2008 een overeenkomst gesloten met de stad Xianning, uit de provincie Hubei in China, waarbij de stad een gebied van ongeveer 65.000 hectares land aan het bedrijf zal leasen voor 50 jaar. In de eerste fase worden bomen geplant op 20.000 hectares land. In juli 2010 waren er 9.733 hectares beplant.⁹⁶ Shandong Chenming Paper heeft ook 13.300 hectares bos gekocht in de provincie Hunan.⁹⁷ Dit brengt het totale areaal van het bedrijf in China op tenminste 78.300 hectares.

- **Shree Renuka Sugars**

Shree Renuka Sugars Ltd (SRSL) is het grootste suikerbedrijf van India. Andere activiteiten van SRSL zijn biobrandstoffen en hernieuwbare energie. In India heeft SRSL een 'commandogebied' van 10.935 hectares, waarbij het suiker moet kopen van boeren in de regio, ook als er al voldaan is aan de vraag naar suiker, en pacht het bedrijf nog eens 3.848 hectares.⁹⁸ In november 2009 heeft SRSL uitgebreid

naar Brazilië, door het bedrijf Vale Do Ivaí SA Açúcar e Alcool (VDI) over te nemen dat 18.000 hectares land bezit. Enkele maanden later, in februari 2010, heeft SRSL een aandeel van 51 procent gekocht in het bedrijf Equipav SA Acucar e Alcool, dat 115.000 hectares land bezit, waarvan 76.667 hectares bewerkt worden.⁹⁹

- **Sime Darby**

Het Maleise Sime Darby is actief in de sectoren plantages, onroerend goed, industriële apparatuur, motoren en energie.¹⁰⁰ De oliepalm activiteiten vormen een aanzienlijk onderdeel van de activiteiten van het bedrijf. Sime Darby heeft een concessiegebied van 631.762 hectares, waarvan 360.270 hectares gelegen in Maleisië en 271.492 hectares gelegen in Indonesië. Er zijn nog ca. 92.000 hectares onbeplant, waarvan 67.000 hectares in Indonesië (vooral op Kalimantan). Om de oliepalm- en rubberactiviteiten verder uit te breiden heeft Sime Darby, via het dochterbedrijf Sime Darby Plantation Liberia Inc. (SDPLI), in april 2009 een 63-jarige concessie van 220.000 hectares in Liberia verworven. Sime Darby wil dit land ontwikkelen tot oliepalmlantages.¹⁰¹ Het areaal is gelijk aan de geplande concessie van Golden-Agri Resources (zie hierboven), maar het gaat niet om hetzelfde gebied.

- **Sino-Forest**

Het Canadese bosbouwbedrijf bedrijf Sino-Forest is voornamelijk actief in 10 provincies in China. Aan het eind van februari 2010 beheerde het bedrijf 668.300 hectares aan bossen en plantages in China. In het jaar 2009 vond een uitbreiding met 146.314 hectares bos plaats. Daarnaast heeft Sino-Forest toegang tot 838.000 hectares onder overnameovereenkomsten die al afgesloten zijn voor de lange termijn.¹⁰²

- **Stora Enso**

Het Finse bedrijf Stora Enso is een van 's werelds grootste producenten van papier, verpakkingen en hout producten. Het meeste hout wordt gekocht van particuliere boseigenaren, staatsbossen en bedrijven in onder andere Finland, Zweden, de Baltische Staten en Rusland. Stora Enso bezit zelf land in China en Latijns Amerika. Volgens meerde bronnen ontwikkelt Stora Enso in China momenteel 120.000 hectares eucalyptus plantages. In 2006 bezat het bedrijf al 60.000 hectares plantages en landrechten in China, en gaf het aan te willen uitbreiden naar 160.000 hectares. In Latijns Amerika is het bedrijf door meerdere joint ventures mede eigenaar van 535.000 hectares land.¹⁰³

- **Tata Global Beverages**

Tata Global Beverages uit India (tot juli 2010 Tata Tea) is het op een na grootste thee bedrijf van de wereld. Het totale areaal aan theeplantages van Tata Global Beverages is 15.900 hectares, gelegen in India en Sri Lanka. Daarnaast bezit het bedrijf, via de dochter Tata Coffee, ook 8.000 hectares koffieplantages in India.¹⁰⁴

- **Tunas Baru Lampung**

Tunas Baru Lampung is een Indonesische oliepalm producent, onderdeel van de Sungai Budi groep. Het bedrijf heeft een totaal concessiegebied van 100.347 hectares in Indonesië, waarvan slechts 51.271 hectares (51%) beplant.¹⁰⁵

- **Wilmar International**

Wilmar International uit Singapore is 's werelds grootste verwerker van- en handelaar in palm- en kokosolie en een van de grootste plantagebedrijven in Indonesië en Maleisië. Wilmar is ook de grootste producent van biodiesel uit palmolie en een van de grootste eetbare oliën raffinagebedrijven.¹⁰⁶ Het totale concessiegebied van Wilmar International was eind 2009 ongeveer 570.000 hectares, waarvan 237.464 hectares beplant. Hiervan zijn 173.349 hectares gevestigd in Indonesië en 64.115 hectares in Maleisië.¹⁰⁷ In Oeganda bezit Wilmar International 6.000 hectares, en in West Afrika 37.000 hectares. Daarnaast beheert het bedrijf nog 33.747 hectares in West Afrika en 125.000 hectares in Indonesië onder 'smallholder schemes', waarbij kleinschalige boeren de plantages bezitten.¹⁰⁸ Wilmar heeft recentelijk ook een concessie verkregen van 200.000 hectares om suikerplantages op te richten in de provincie Papua in Indonesië. Deze concessie is onderdeel van het grootschalige project 'Merauke Integrated Food and Energy Estate', dat de voedselvoorziening van Indonesië veilig wil stellen.¹⁰⁹

REFERENTIES

Algemene referenties

- Braun Joachim von, and Ruth Meinzen-Dick. 2009. "Land Grabbing" by Foreign Investors in Developing Countries: Risks and Opportunities, IFPRI.
- CFS, 2011. Land tenure and international investments in agriculture The High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition.HLPE Report 2. Committee on World Food Security. High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition. Rome, July 2011
- Cotula, L. et al., 2009. Land grab or development opportunity? Agricultural investment and international land deals in Africa, London/Rome: FAO, IIED & IFAD.
- Granda, Patricia. 2005 Carbon sink plantations in the Ecuadorian Andes: Impacts of the Dutch FACE-PROFAFOR monoculture tree plantations project on indigenous and peasant communities. Acción Ecológica.
- HighQuest Partners, United States (2010), "Private Financial Sector Investment in Farmland and Agricultural Infrastructure", OECD Food, Agriculture and Fisheries Working Papers, No. 33, OECD Publishing
- Lang, Chris and Byakola, Timothy. 2006. "A funny place to store carbon": UWA-FACE Foundation's tree planting project in Mount Elgon National Park, Uganda. World Rainforest Movement.
- OXFAM, 2011.
- Silvis H.J. e.a., 2002, 'Boeren' op vreemde bodem; over emigratie en semigratie', LEI, Den Haag
- Sulle, E. and Nelson, F., 2009, Biofuels, Land access and rural livelihoods in Tanzania, IIED, London.
- Wereldbank. 2010. Rising Global Interest in Farmland. can it yield sustainable and equitable benefits? The World Bank, Washington D.C. September 2010.
- Wereldbank, 2011. Rising global interest in farmland : can it yield sustainable and equitable benefits? The World Bank, Washington D.C. January 2011
- Wijnen Kees, 2010, Campos de Holambra 1960-2010, Stichting Jubileum Holambra II, Den Haag
- Wolleswinkel Art en Alfons Weersink, "Farmer emigration: the case of Dutch dairy farmers moving to Ontario", Livestock production Science 69 (2001) p 197-205
- WWF. 2008. Biofuel Industry Study, Tanzania WWF Report (WWF Sweden). Available at http://files.theecologist.org/resources/E-INFO-WWF-TPO_Biofuel_Industry_Study_Tanzania.pdf

Geraadpleegde websites, artikelen en andere bronnen vooral voor de bedrijfsprofielen

-
- 1 <http://farmlandgrab.org>
 - 2 The Economist, "The surge in the land deals; when others are grabbing your land", The Economist May 7, 2011
 - 3 <http://www.guardian.co.uk/environment/2008/nov/22/food-biofuels>
 - 4 Website FAOSTAT <http://faostat.fao.org> Bezocht in december 2010.
 - 5 ING, "Beleggingsfondsen; ING (L) Invest Food & Beverages", Website ING, Bezocht in november 2010.
 - 6 Thomson One Banker, Bezocht in november 2010.

-
- 7 ING IM, "ING Dynamic Mix Fund III Jaarverslag 2009", ING Investment Management, 27 april 2010.
 - 8 Thomson One Database, "Portefeuille screener: Robeco Agribusiness Equities", Thomson One Database, Viewed in October 2010
 - 9 Robeco, "Fact sheet: Robeco Agribusiness Equities D EUR", Robeco, 31 augustus 2010.
 - 10 Thomson One Database, "Overview : Sarasin Agrisar Fund", Thomson One Database, bekeken in November 2010.
 - 11 Rabobank, "Vastgoed", Rabobank jaarverslagen, april 2010.
 - 12 Persoonlijke Correspondentie met Paul Braks van Rabofarm, 12 oktober 2010.
 - 13 Primary Investment Management, "Participation by Rabo FARM in PIM", Website Primary Investment Management, bekeken in November 2010.
 - 14 Rabobank, "Annual summary 2009", Rabobank, April 2010.
 - 15 Zwinkels, Ben, "Agric Business Forum Cape Town", FMO, 14-17 juni 2009.
 - 16 Persoonlijke mededeling landbouwmanager Frank Asselbergs
 - 17 GRAIN, "Corporate investors lead the rush for control over overseas farmland", GRAIN, October 2009.
 - 18 McFarlane, S., "ANALYSIS-Pension funds to bulk up farmland investments", Reuters, 29 June 2010.
 - 19 APG, "Powerpoint presentatie: BOP or BAU: An Investor perspective", APG, 6 Februari 2009; APG, "2008 Responsible Investment Report", APG, juli 2009.
 - 20 Primary Investment Management, "Fertile ground for investment", Website Primary Investment Management, bekeken in November 2010.
 - 21 Bloomberg News, 26 oktober 2010. <http://www.bloomberg.com/news/2010-10-26/ethiopia-plans-to-rent-out-belgium-sized-land-area-to-produce-cash-crops.html>
 - 22 The Japan Times. 11 april 2010. <http://search.japantimes.co.jp/cgi-bin/rc20100411a6.html>
 - 23 Biofuel Digest, 13 november 2007. <http://www.biofuelsdigest.com/blog2/2007/11/13/ethiopian-minister-of-mines-and-energy-says-24-million-hectares-of-jatropha-will-not-conflict-with-food-production>
 - 24 Ethiopian News Agency, 5 december 2009.
<http://www.ena.gov.et/EnglishNews/2009/Dec/05Dec09/101961.htm>
 - 25 Biofuel Digest 4 augustus 2009. <http://www.biofuelsdigest.com/blog2/2009/08/04/emami-biotech-commits-to-84-million-100000-acre-oil-seed-project-in-ethiopia/>
 - 26 Nazret.com. 27 november 2008.
http://nazret.com/blog/index.php?title=another_flower_farm_up_for_auction_in_et&more=1&c=1&tb=1&pb=1
 - 27 Bloomberg News, 26 oktober 2010. <http://www.bloomberg.com>
 - 28 New Business Ethiopia 6 februari 2010.
http://www.newbusinessethiopia.com/index.php?option=com_content&view=article&id=85:saudi-star-to-start-first-rice-processing-in-ethiopia&catid=34:agri-business&Itemid=11
 - 29 Tehelka Magazine, Vol 7, Issue 38, Dated September 25, 2010.
http://www.tehelka.com/story_main46.asp?filename=Bu250910Ethiopians.asp

-
- 30 Addis Fortune. 19 July 2010. <http://allafrica.com/stories/201007200770.html>
- 31 Afrik News. 26 Augustus 2010. <http://www.afrik-news.com/article18146.html>
- 32 The Economic Times, 13 juni 2010. <http://economictimes.indiatimes.com/news/news-by-company/corporate-trends/Indian-companies-get-into-commercial-farming-in-Africa/articleshow/6042491.cms>.
- Wall Street Journal. 11 maart 2010. <http://www.livemint.com/2010/03/10213215/Shapoorji-Ethiopia-ink-50000.html>
- 33 Afrik News. 26 Augustus 2010. <http://www.afrik-news.com/article18146.html>
- 34 Tehelka News. 25 september, 2010.
http://www.tehelka.com/story_main46.asp?filename=Bu250910Ethiopians.asp
- 35 The Ecologist, 2008
- 36 Diligent website (www.diligent-tanzania.com)
- 37 The East African 5 oktober 2009. <http://www.theeastafrican.co.ke/news/-/2558/667648/-/qy9vngz/-/>
- 38 Der Spiegel 9 mei 2008. <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,576548,00.html>
- 39
http://www.sekab.com/Eng2/Information%20pages/Information%20PDF/091022_%20Press_SEKAB%20s%C3%A4ljer%20Afrikabolagen%20EN%202.pdf
- 40 <http://www.nai.uu.se/livelihood/Notes-from-rufiji-seminar-090520.pdf>
- 41 <http://allafrica.com/stories/201003151702.html>
- 42 WWF. 2008. Biofuel Industry Study, Tanzania WWF Report (WWF Sweden). Available at http://files.theecologist.org/resources/E-INFO-WWF-TPO_Biofuel_Industry_Study_Tanzania.pdf
- 43 Curatoren net: http://www.curatoren.nl/fo/verslag_faillprofiel.php?id=136136
- 44 The East African 5 oktober 2009. <http://www.theeastafrican.co.ke/news/-/2558/667648/-/qy9vngz/-/>
- 45 Amalgamated Bean Coffee, "About us; Our coffees", *Website Amalgamated Bean Coffee/Coffee Day*, bezocht in november 2010.
- 46 Asian Citrus Holdings, "Company profile", *Website Asian Citrus Holdings*, bezocht in november 2010.
- 47 Astra Agro Lestari, "Annual Report 2009", *Astra Agro Lestari*, 2010.
- 48 Astral Foods, "Annual Report 2009", *Astral Foods*, 2010.
- 49 Bajaj Hindusthan Sugar and Industries, "Profile", *Website Bajaj Hindusthan Sugar and Industries*, bezocht in november 2010; Bajaj Hindusthan Group, "Corporate Presentation", *Bajaj Hindusthan Group*, april 2008; Bajaj Hindusthan Group, "Procurement process of sugarcane", *Website Bajaj Hindusthan Group*, bezocht in november 2010.
- 50 Bakrie & Brothers, "Agribusiness", *Website Bakrie & Brothers*, bezocht in november 2010.
- 51 AsiaPulse, "Bakrie Seeks Permit for Oil Palm Project In Papua", *AsiaPulse*, Jakarta, 22 mei 2008; Koswanage, N., "UPDATE 1-INTERVIEW-Bakrie Sumatera net profit to grow, sales up", *Reuters*, 1 juni 2010; PT Bakrie Sumatera Plantations, "Annual Report 2008", *PT Bakrie Sumatera Plantations*, 2009.

-
- 52 Chaoda Modern Agriculture, "About us", *Website Chaoda Modern Agriculture*, bezocht in november 2010; Chaoda Modern Agriculture, "Annual Report 2009/2010", *Chaoda Modern Agriculture*, 2010.
- 53 Charoen Pokphand Foods, "About us", *Website Charoen Pokphand Foods*, bezocht in november 2010.
- 54 Black Sea Grain, "Thailand's Charoen Pokphand Group to Begin Producing Palm Oil in 2011", *Black Sea Grain*, 14 maart 2008; Asia Pulse, "Charoen Pokphand to enter Indonesia's oil palm sector", *Asia Pulse*, 12 september 2007.
- 55 Asia Pulse, "Indonesia's CPP to invest US\$290 mln more in oil palm plantations", *Asia Pulse*, 11 maart 2008.
- 56 China Agri-Industries Holdings, "About us", *Website China Agri-Industries Holdings*, bezocht in november 2010.
- 57 Bioenergy Business, "Biofuel industry faces feedstock uncertainty", *Website Bioenergy Business*, bezocht in februari 2010; China Agri-Industries Holdings, "Rice Division of China Agri Speeds up the Strategic Move to the North Eastern China to Facilitate the Business Model of 'Complete Food Chain'", *China Agri-Industries Holdings*, 14 november 2009.
- 58 China Huiyuan Juice Group, "Annual Report 2009", *China Huiyuan Juice Group*, 2010.
- 59 Weitao, L., "What crisis?", *China Daily*, 18 februari 2008.
- 60 Bloomberg Businessweek, "Company discription", *Website Bloomberg Businessweek*, Bezocht in december 2010.
- 61 Master Link Securities, "Chung Hwa Pulp Corp.", *Master Link Securities*, 7 december 2009.
- 62 First Resources, "Annual Report 2009", *First Resources*, april 2010; First Resources, "Corporate profile", *Website First Resources*, bezocht in november 2010.
- 63 Genting Group, "Group profile", *Website Genting Group*, bezocht in juli 2010; Genting Berhad, "Annual Report 2009", *Genting Berhad*, mei 2010.
- 64 Genting Plantations, "Annual Report 2009", *Genting Plantations*, mei 2010.
- 65 Genting Plantations, "Announcement to Bursa Malaysia: Update on proposed joint venture for oil palm cultivation in Kabupaten Ketapang, Provinsi Kalimantan Barat, Republic of Indonesia", *Genting Plantations*, 5 Juni 2009; Genting Plantations, "Annual Report 2009", *Genting Plantations*, mei 2010.
- 66 Golden Agri-Resources, "Annual report 2009", *Golden Agri-Resources*, april 2010.
- 67 Brown, K., "Asian interest boosts Liberia palm oil hopes", *Financial Times*, 17 augustus 2010; Golden Agri-Resources, "Golden Agri-Resources evaluates investment opportunities in Liberia", *Golden Agri-Resources*, 16 August 2010.
- 68 Illovo Sugar, "Annual Report 2010", *Illovo Sugar*, juni 2010.
- 69 Henshaw, C., "Private sector interest grows in African farming", *Wall Street Journal*, 28 oktober 2010.
- 70 Asia Pulp & Paper, "Growing a Sustainable Future: Environmental and Social Sustainability Report for Indonesia 2007", *Asia Pulp & Paper*, 2008.
- 71 Indofood Agri Resources, "About IndoAgri; Competitive Strengths", *Website Indofood Agri Resources*, bezocht in november 2010; Indofood Agri Resources, "Factsheet November 2010", *Indofood Agri Resources*, november 2010; Indofood Agri Resources, "Annual Report 2009", *Indofood Agri Resources*, 2010.

-
- 72 Indofood Agri Resources, "About IndoAgri; Competitive Strengths", *Website Indofood Agri Resources*, bezocht in november 2010; Indofood Agri Resources, "Factsheet November 2010", *Indofood Agri Resources*, november 2010; Indofood Agri Resources, "Annual Report 2009", *Indofood Agri Resources*, 2010.
- 73 IOI Corporation, "Proposed Joint-Venture for Oil Palm Cultivation In Indonesia ("Proposed Joint Venture")", *IOI Corporation*, 19 september 2007; IOI Corporation, "Annual Report 2009", *IOI Corporation*, 2009; IOI Corporation, "Plantation Milestones 2001 - 2008", *Website IOI Corporation*, bezocht in november 2010.
- 74 Kuala Lumpur Kepong, "Annual Report 2000-2009", *Kuala Lumpur Kepong*, 2009; Kuala Lumpur Kepong, "Annual Report 2009", *Kuala Lumpur Kepong*, 2009; Kuala Lumpur Kepong, "Corporate information; business", *Website Kuala Lumpur Kepong*, bezocht in november 2010.
- 75 Kulim Bhd, "Corporate Info", *Website Kulim (Malaysia) Bhd*, bezocht in november 2010; Kulim Bhd, "Annual Report 2009", *Kulim Bhd*, juni 2010.
- 76 Lee & Man Paper, "Plantation", *Website Lee & Man Paper*, bezocht in november 2010.
- 77 Lee & Man Paper, "Sale of interest in FSGL and connected transaction in relation to the acquisition of a company", *Lee & Man Paper*, 7 juni 2010.
- 78 Lang, C., "Taking the land, impoverishing the people: The pulp industry in the Mekong Region", *Watershed*, Vol. 12, No. 3, November 2008; World Rainforest Movement, "Vietnam: What's happening in the pulp and paper sector?", *Website World Rainforest Movement*, bekeken in november 2010.
- 79 Mondi, "Annual report 2009", *Mondi*, april 2010.
- 80 Nippon Paper Group, "About Nippon Paper Group", *Website Nippon Paper Group*, bezocht in november 2010.; Nippon Paper Group, "Annual Report 2010", *Nippon Paper Group*, juli 2010.
- 81 Noble Group, "Products", *Website Noble Group*, bezocht in november 2010.
- 82 Noble Group, "Asset Strategy", *Website Noble Group*, bezocht in november 2010.
- 83 Noble Group, "Annual Report 2009", Noble Group, maart 2010.
- 84 Noble Group, "Asset Strategy; Noble Group assets", *Website Noble Group*, bezocht in november 2010; Financial Times, "Deal of the day: Noble Group moves in on palm oil boom", *Financial Times*, 15 juni 2010.
- 85 OJI Paper, "About OJI Paper Group", *Website OJI Paper*, bezocht in november 2010; OJI Paper, "Annual Report 2009", *OJI Paper*, 2010; World Rainforest Movement, "Laos: Indian and Japanese pulp giants move in", *Website World Rainforest Movement*, bezocht in november 2010; OJI Paper, "Environmental and Sustainability Report 2009", OJI Paper, maart 2010.
- 86 Olam International, "Annual Report 2009", *Olam International*, 2010.
- 87 Singapore Business Review, "Olam International inks joint ecozone project with Gabon", *Website Singapore Business Review*, bezocht in november 2010; Olam International, "Corporate responsibility and sustainability report 2010", *Olam International*, oktober 2010.
- 88 Olam, "Wood products", Website Olam, bezocht in november 2010, beschikbaar op http://www.olamonline.com/htmlDocs/bd_tm.html#drc
- 89 London Sumatra Indonesia, "About us", *Website London Sumatra Indonesia*, bezocht in november 2010; London Sumatra Indonesia, "Annual Report 2009", *London Sumatra Indonesia*, mei 2010; Indofood Sukses Makmur, "Agribusiness", *Website Indofood Sukses Makmur*, bezocht in december 2010.

-
- 90 Reliance Industries Ltd, "About us", *Website Reliance Industries Ltd*, bezocht in november 2010.
- 91 Reliance Industries Ltd, "About us", *Website Reliance Industries Ltd*, bezocht in november 2010.
- 92 The Bioenergy site, "Reliance Expands Biofuel Production", *The Bioenergy site*, 30 maart 2009.
- 93 Sappi, "About Sappi", *Website Sappi*, bezocht in november 2010.
- 94 Sappi, "Annual Report 2009", *Sappi*, december 2009; Pulpaper News, "Sappi extends plantation holdings", *Pulpaper News*, 23 april 2010.
- 95 Shandong Chenming Paper Group, "Home", *Website Shandong Chenming Paper Group*, bezocht in november 2010.
- 96 Jing, L., "Paper plant project sparks protests", *China Daily*, 12 juli 2010.
- 97 Xinzhen, L., "The Changing Colors of Forestland Reform", *Beijing Review*, 24 december 2009.
- 98 Shree Renuka Sugars, "Infrastructure and facilities", *Website Shree Renuka Sugars*, bezocht in november 2010.
- 99 SRSL, "Annual Report 2008-2009", *SRSL*, 2009; Mitra, D., "India forays into Latin America's business", *Overseas Indian*, 7 september 2010.
- 100 Sime Darby, "About us", *Website Sime Darby*, bezocht in augustus 2010; Sime Darby, "Annual Report 2009", *Sime Darby*, oktober 2009.
- 101 Sime Darby, "Sime Darby Cements Liberia Deal", *Sime Darby*, 4 mei 2009; Koswanage, N., "UPDATE 2-Sime Darby turns to Liberian palm, rubber estates", *Reuters*, 4 mei 2009.
- 102 Sino-Forest Corporation, "About us", *Website Sino-Forest Corporation*, bezocht in november 2010; Sino Forest, "Annual Report 2009", *Sino Forest*, april 2010.
- 103 Stora Enso, "About us", *Website Stora Enso*, bezocht in november 2010; Pomfret, J., "Stora Enso slammed for land grabs in China- report", *BestGrowthStock*, 8 oktober 2010; Stora Enso, "Annual Report 2009", *Stora Enso*, februari 2010; Stora Enso, "Stora Enso further expands its plantations in Guangxi", *Stora Enso*, 25 september 2006.
- 104 Tata Global Beverages, "Company profile", *Website Tata Global Beverages*, bezocht in november 2010; Tata Global Beverages, "Tata Coffee Limited", *Website Tata Global Beverages*, bezocht in november 2010.
- 105 Tunas Baru Lampung, "Company background; Plantation Profile", *Website Tunas Baru Lampung*, bezocht in november 2010.
- 106 Wilmar International, "About us; corporate profile", *Website Wilmar International*, bezocht in augustus 2009.
- 107 Wilmar International, "Annual Report 2009", *Wilmar International*, maart 2010; Kit, L.W., Kelvin, L., Suebjaklap, N.K. and Zhuowei, L., "Wilmar International Ltd", *National University of Singapore*, 30 september 2010.
- 108 Wilmar International, "Annual Report 2009", *Wilmar International*, maart 2010.
- 109 Indonesia Today, "Wilmar secures 200,000 hectares of land in Merauke Food Estate for sugar plant", *Indonesia Today*, 2 september 2010.